

Borbély István
Heltai Gáspár

TARTALOM

Bevezetés

Ifjúsága

A reformáció elterjedése

A reformátor

Mesék

Az unitarizmus Erdélyben

Utolsó évei s halála. A krónika

Bevezetés

Heltai Gáspárról rendszeres biográfiát eddigelé senki sem kísérelt meg. Bod Péter adatainál egészen Toldy Ferencig többet nem tudott róla a történetírás. Szabó Károlyé az érdem, hogy a még meglevő bibliográfiai adatokat róla pontosan összeszedte. Teutschnál fontosabb Seivert, a Nachrichten írója, és Jakab Elek, ki előbb „Dávid Ferenc Emléke”, majd Kolozsvár monográfijának megírásakor felkutatván e város levéltárát, sok életrajzi adatot hozott napfényre. Szilády Áron a R. M. K. T.-ban értékes irodalmi adalékokat tesz közzé. Helmár Ágost és Zsilinszky Mihály a történetírói, Imre Lajos és Beöthy Zsolt a szépprózai, Kanyaró Ferenc a reformátori munkásságáról mond szakszerű véleményt.

Mit lehet ezek után még írni Heltairól? Az elszórt adatok összeszedése, egybeillesztése maradt hátra csupán s ezt kísérelm meg tanulmányomban. Eredetiségre nem törekedhettem, hiszen a tárgykör nem szab új nézőpontot. Adott határok között, nagy alakok mellett, lehetőség szerint kerülve a viharokat, oly területre van szorítva a feldolgozásra váró anyag, hol sokszor a környezet, többször a vezetők iránya vagy a kor egyetememes áramlata százakat, ezreket sodor magával. Csoda-e, ha e sokaságban elvész néha az érdekesebb is? Ha gyérül a tömeg, ha ritkul az esemény, - igaz, egyedül marad Heltai, de ilyenkor csak külső alakja látszik. Olyan, mint a gép szerkezete, mely együttesen kifogástalanul működik, részeire bontva azonban - nem mutat semmit funkciójából, értékéből, lényegéből. Egy szóval Heltai, ha egymagában áll, nem az igazi Heltai. Ilyen körülmények között nem annyira „arckép”-festésre törekedtem, mint azon közös munka megjelölésére, melyben Heltai is részt vett.

Ifjúsága

1. §. 1520-ban Nagyszében nyugalmát oly romantikus kaland zavarta meg, mely igényt tarthatott a legszélesebb körű érdekességre. A komiko-tragédia Heltner János juratus civis halálával kezdődött s Hecht János városi jegyző lakodalmával végződött volna, ha az elmérgesedett ügy nem kerül az esztergomi érsek útján a római szentszék elé. Ugyanis Hecht János 1521-ben, első feleségének halála után, új házasságra határozta magát s leendő nejeül Heltner János leányát, Magdolnát szemelte ki. A szép Magdolna azonban „per verba de praesenti” el volt jegyezve Reicherstorffer Nicasiussal, egy gazdag ötvös fiával. A kenyérmezei vitéz id. Hecht Jánosnak nem kevésbé bátor fia előtt az ígélet által kötött eme szerződés nem látszott komoly akadálnak s még ez év farsangján megszőkteté a hozzá vonzódó Magdolnát. Mint-hogy Nicasius ekkor éppen távol vala, helyette 1521 április 16-án atyja, András emelt óvást a lányrablás ellen.

A per, mely 1521 május 7-én kezdődött, Thonhauser Péter nagycsúri róm. kath. plébános, kinevezett bíró elé került, ki Hechtnek protestáns érzelmei, Heltner Magdolnának Nicasius aranyai miatt ellensége vala. A perlekedés több évig tartott. Nem ismerjük a végső ítélezést ez ügyben, de abból, hogy Hecht továbbra is a szász reformáció egyik pártfogója maradt, azt következtetjük, hogy az ítélet ránézve kedvezőtlen volt. Különben bármilyen is a végzés, Magdolna még a szentszék határozata előtt - 1523 április - hites felesége lett Hechtnek.

E komiko-tragédia annyiban érdekel minket, a mennyiben pozitív adatot nyerünk általa arra, hol keressük Heltai Gáspár családfáját. Az a Heltner János, ki juratus civisként szerepelt Nagyszében kebl tanácsában, a kor szokása szerint jómódú mesterember lehetett, kivel a „miles auratus” fia nem szégyenkezhetett rokonságba keveredni. Másfelől, mivel Heltai atyja 1521 előtt Nagyszébenben juratus civisként halt meg, joggal gyanítható, hogy ugyanott kellett fiának, Gáspárnak is születnie.

2. §. „A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogus” (1552) ajánlásának végső soraiban azt írja Heltai Kendi Antalhoz, hogy a magyar nyelvet csak tizenhat év óta tanulja, azelőtt csupán anyanyelvén - szászul - beszélt. Tehát 1536-ban kezd a magyar nyelvvel foglalkozni. Művei azt mutatják, hogy nyelvünket nem tudta tökéletesen elsajátítani, következőleg 1536-ban már oly idős volt, hogy új nyelv elsajátítására nem vala alkalmas. Ez az idő általánosságban a 18-20-ik életévnél következik be, minélfogva Heltai születését 1510-15 körülre tehetjük.

3.§. A wittenbergi egyetemre Crucigerus Gáspár rektorsága alatt 1543 február 17-én iratkozott be Caspar Heltensis Transiluanus néven. Hogyan jutott ide, bizonyosan nem tudjuk. A szász protestáns theologusok a XVI. században, mielőtt külföldre mentek, elvégezték a besztercei iskolát. Tekintettel azonban arra, hogy sem a besztercei iskoláról, sem általában a szászoknak 1550 előtti iskolaügyeiről nincsenek kimerítő adataink, e kérdés tisztázását szerencsés kutatástól kell várunk.

A wittenbergi egyetem tanárai a legnagyobb szívességgel fogadták a magyar ifjakat; Melanchton nemcsak rokonszenvezett, de később is fenntartotta barátságát s levelezett velük. A „Corpus Reformatorum” Melanchtonnak több levelét őrizte meg, melyek bizonyítják, hogy ő a Wittenbergben tanuló magyar ifjak közül sokat anyagilag is támogatott. Heltai LVII. meséjének rokonszenves hangja „a nagy ember Philippus Melanchtonról” valószínűvé teszi, hogy Heltai is a pártfogoltak közé tartozott. Természetes, hogy azt nem tudhatjuk, melyik osztályt tanulta itt Heltai. Annyi kétségtelen, hogy itt szerezte be későbbi bibliafordításához

szükséges segédeszközöket; itt ismerkedett meg azon meseírókkal, kiket Fabulái elkészítésénél használt; s nem lehetetlen, hogy Wittenbergben sajátította el a könyvnyomdászat elemeit is.

Wittenbergben Heltai a többi között megismerkedett Vizaknai Gergellyel s mivel mindketten szászok valának, ismeretségüket a nemzetiségi eszme szoros barátsággá fűzte. Vizaknai, ki Batizi Demeterrel egyszerre (1540 okt. 22) iratkozott be az egyetemre, a járatlan Heltaira útbaigazításaiért megbecsülhetetlen vala. Eme szoros barátság magyarázza meg, miért jöttek egyszerre haza Adorján halálának hírére. A világhírű tanárok nemes buzdítása következtében az ételelhivatás széleskörű munkálkodásáról ábrándozó ifjak karöltve akarták terjeszteni a hit világosságát. Kolozsváron hozzájuk hasonló lelket találtak Gyulai Istvánban, a magyar prédikátorban. E három ember nevéhez fűződik Kolozsvár reformációja.

Minő vala a protestánsok helyzete Kolozsváron, Heltainak néhány hónapos papságakor, igen élénken látszik abban a levélben, melyet Heltai Eperjes város bírójához és tanácsához írt a végből, hogy igazolja, miért nem mehet Wurmlaki Albert hozzájuk papnak. „Felénk - írja - oly nagy a félelem a török miatt, hogy jobban szeretnénk előle a föld alá menekülni. Mondják azt is, hogy az itt levőkhöz újabb csapatokat küld a török császár. A sátán is felütötte fejét s ki akarja oltani a közöttünk meggyulladt kis világot. De jó az Isten!”

4. §. Heltai reformátori ténykedéséről az első adatot Haner jegyezte fel Historiájában: „Értesülvén - írja - Martinuzzi helytartó 1546-ban arról, hogy Heltai néhány kolozsvári iskolai tanárral a bibliát magyarra kezdte fordítani s azt kiadni akarja: a városra, hol az történék, kemény büntetést szabott s Heltait nyomtatási szándékától elrettentette. A fordítás azonban folyt, de a kiadás csak az üldözőnek halála után, 1551-ben jöhetett létre.”

A következő két év históriájában közvetlenül semmi sincs Heltairól feljegyezve, mindazonáltal abban a levélben, melyet ő Beszterce város tanácsához intézett 1548 dec. 28-án s a melyben tudatja, hogy a Kugler Mihály és társai által neki felajánlt eklézsiát nem fogadhatja el, adatokat találunk e két év alatti buzgóságára. Heltai igazolására Kolozsvár város bírója és tanácsa is írt Besztercének (dec. 30). „Ne nehezteljetek, - írja a város - mert Heltai nagyon szükséges nekünk tanítás és az evangéliumi tudomány megalapítása végett.” Ragaszkodásuk hozzá annyival érthetőbb, mivel „bajosán szerezhették meg őt azon hivatalra, melyben most náluk van.”

A reformáció elterjedése

1.§. Heltai Gáspár 1549-ben maga mellé véve Hoffgreff Györgyöt, az Óvárba vivő keskeny utca jobb sarkán levő házban nyomdát rendezett be. Az első nyomtatványokon a betűk már mutatják azon betűmintákat, melyek jellemzők Heltai nyomtatványaiban s a szövegnyomásban kétfélék: egyik kisebb, szögletesebb, tömöttebb; másik nagyobb, kerekesebb fajta s oly szép, hogy ezzel a korábbi magyar nyomtatványok nem versenyezhetnek. A papírt Honterusnak Brassóban Fuchs és Benkner János költségén felállított papírgyárából szerezték be.

E nyomda fontossága nagy volt, mert hozzátartozott a reformáció fegyvereihez. „A könyvnyomtatás, mint az új eszmék hatalmas szövetségese lép a történetbe, mert lehetővé tette a szellemi műveknek mind szélesebb körökben való elterjedését, véget vetve egyes osztályok tudományos privilégiumainak”. Azonban a könyvnyomtatásnak éppen akkor volt legkisebb hatása nálunk, a mikorra a közvélemény azt képzei. A reformáció kora szellemi kincseit első sorban nem a könyv betűi tették közössé. A nép írástudatlan volt s az iskola csak kevesek otthona. A mit nálunk a XVI. század első felében írtak, jóformán csak néhány embernek volt szánva; a nép, mint a hitviták fontos tényezője, a vitatkozásokban csak mint hallgatóság vett részt. Ahhoz, hogy active szerepeljen a mozgalmakban, a szellemi képzettségnek nagyobb foká vált volna szükségessé.

A szó volt ennek a forradalomnak kezdetben egyetlen számottevő eszköze. A forradalmak kritériuma pedig nem az alkotás, hanem a rombolás; a szenvedélyek lázában csak az irányít, ki lázas szenvedélyével százakat túlkiált. Még ha tudta, sem olvasta volna a nép a reformátorok írásait. Az ország három részre oszlásának e korában, midőn a török és némettől megvédett területen csak nagy küzdelem árán tudta magát fönntartani: nyomor és szenvedés volt osztályrésze a magyarságnak. Nem saját életükért, de a magyar faj fönntmaradásáért küzdöttek. „Vándor apostolok ínséggel, üldözéssel dacolva járták be az ősi haza minden tájkát, behatoltak mindenhova, az urak sziklaváraiba és a szegénység szalmafüdeles viskóiba. Letépték a polgárosodásról az idegen mezét, melybe az századokon át burkolózott, nemzeti jelleget és tartalmat öntöttek bele.” Az ekképpen föllelkessedett népből emelkednek ki majdan azok, kik a nemzeti litteratura jövő művelői lesznek. Szegények, de rajongók. S míg a politikában a nemesi rend hoz törvényt, köt vagy old békét: az államélet igazgatásából kiszorult tömeg a szellemi munka másik területét vallja magáénak. Így a nemesek egyfelől, a nép másfelől, karöltve munkálnak a hon derültén. Am, a mikorra e munkát siker koronázza: a reformáció túl lesz a kezdet nehézségein s egy új áramlat válik érezhetővé: a katolikus visszahatásé. A nyomda e visszahatásnak válik igazán fegyverévé s e korban veti meg alapját a nemzeti kulturának: mikor azonban a reformátorok nagy része már megszűnt hatni az eseményekre.

2.§. Az 1550-ben munkához kezdett nyomda első terméke Heltaitól: *Catechismus Minor*, azaz a keresztyéni tudománynak rövideden való summája. A kis könyvecske hat fejezetében a tíz parancsolatról, a hitnek ágairól, az imádságról, a keresztségről, az oldozatról s az úrvacsoráról dialogizál. Mindenik rész kezdetén egy-egy, abban a korban igen csinosnak mondható fametszet áll, mely a fölibe nyomtatott címen kívül az egész lapot elfoglalja. A címlapon is a cím fametszettel van körülvéve. A könyv tartalmát, irányát a „Hiszek egy” értelmezése mutatja: „Hiszem, hogy okosságommal és erőmmel Krisztus urunkhoz nem mehetek, ő benne sem bízhatom, hanem a szentlélek isten (ki az Atya- és Fiu-istentől származik) viszen engem az evangélium által őhöz. És ugyanez a szentlélek világosít meg engemet az ő ajándokául, ő szentel meg és ő tart az igaz hitben. Hiszem pedig, hogy ezeket nemcsak én velem műveli, hanem mindazokkal egyetemben, kik az igaz keresztyéni gyülekezetben nekem és minden

hívőnek naponként minden bűnünket bőszéggel megbocsátja; és az ítélet napján engem és minden halottat feltámaszt és örök életet ad. En ezt nyilván hiszem.” A könyv utolsó részének címe ez: A szent írásból szerzetett tábla, melyből minden rend és minden állapotban való ember megismerheti, mi legyen az ő tisztja és dolga. E kis káté fontosságát és hatását mi sem bizonyítja jobban azon körülménynél, hogy a következő évben németre fordítva is megjelenik ily címmel: Summa Christlicher Lehre. A kátét még ugyanazon évben követte a *Ritus explorandae veritatis, quo Hungarica natio in dirimendis controversiis ante annos trecentos et quadraginta usa est et eius testimonia plurima in sacrario summi templi Varadiens.* Ha Heltai Gáspár nem írja meg Krónikáját, e könyv elé írt előszója elég bizonyíték arra, hogy lelkületére nézve jó magyar volt. A magyar nemzet jó hírnevének e záloga, az elődök bölcs intézkedéseinek följegyzése s a honfoglaló magyarság névsora nemcsak egyik legrégebb történeti forráskönyvvé avatja a Ritust, de benne foglalóját láthatjuk Heltai egész jövőbeli munkásságának. A jövő kutatásainak e könyvnél felderítendő marad, miért nyomatta azt Martinuzzi Heltaiéknál, kiknek nyomdászágát nem is oly régen pénzbírsággal sújtotta.

3. §. 1551-ben Heltai és Hoffgreff nyomdáját ily című könyv hagyta el: *A bibliának első része*, azaz Mózesnek öt könyve. A fordítás elé írt előbeszéd bő tájékoztató e könyvről: „Egyéb tudomány nélkül üdvezülhetsz, de nélkül soha. E tudományt ne próbálja kicsinyleni senki, mert ennek ő szent felsége volt mindenkoron oltalma. Hiában munkálnak az eretnekek is s a kegyetlen fejedelmek, kik ezt a tudományt és ennek igaz értelmét és magyarázatját el akarják nyomni, mert miképpen ő szent felségét senki csak ingyen sem illetheti, azonképpen az ő öröktől fogva való bölcsességét, ezt a szent bibliabeli tudományt, senki el nem veheti.” A fejedelmeknek már eddig kötelességük lett volna a bibliát magyar nyelvre fordíttatni, mert a latin bibliát csak kevesen értik. Amit azonban ők elmulasztottak, megcselekedte a Fejérváron lakó Csáki Mihály, költséget adván a fordításhoz. „Ha pedig kívánod a mi nevünket, kik e munkában voltunk foglalatosak, íme: néha hárman s néha négyen is voltunk együtt e munkában: Heltai Gáspár, kolozsvári főlelképész, Gyulai István magyar prédikátor, Ozorai István és Wizaknai Gergely iskolamester.”

Az irodalomtörténetírónak a fenti sorok után nem marad egyéb feladata, mint kibetűzni: a négy társ közül ki mit dolgozott.

Az van írva az előszóban, hogy a Vulgata mellett a görög, zsidó és egyéb nyelven való, kétségen kívül német és a meglévő Komjáthi, Pesti és Sylvester-féle magyar bibliák alapján dolgoztak. Nézzük, ki melyik nyelvűt fordíthatta? Heltai Gáspár a német és latin nyelvűn kívül mást nem használhatott, minthogy sem Erdélyben, sem Wittenbergben nem vala alkalma a zsidó vagy a görög nyelv tökéletes elsajátítására. Gyulai István deési birtokának jövedelméből megfordulhatott valamelyik külföldi egyetemen s minthogy Jézus Sirák könyvének fordítását ő javította ki görög eredetiből, feltételezhető, hogy e nyelvet értette. Wizaknai Gergely, ki a kolozsvári iskolában mint rektor teológiát és exegesist tanított, kétségen kívül kellett, hogy tudja a zsidó nyelvet, annál is inkább, mert a XVI. század exegetikája nem a természetrajzzal és földrajzzal, de pusztán a nyelvészettel való komparatív alapra volt építve. Ozorairól semmi bizonyosat nem tudunk. Mi következne a fentiekből? Az, hogy Wizaknai fordítása szolgált alapul, azt javították, kritizálták. Ez aligha történt, minthogy a föntebbi szavak szerint együttesen fordítottak. Vezető fonalat csakis az összehasonlító írásmód segítségével nyerhetünk. Heltai műveinek tüzetes vizsgálásánál a következő fő nyelvi sajátosságokat találjuk, melyek egyszersmind csak az ő írásaiban találhatók. Az első szótag erős hangnyomása: tussakodni, vesszeködni, olly, illy, annya (anya), helylyébe, mellyből; a szó közepén való kettőztetés: egyenettlenség, méltóságok, szorgalmattosság; előfordul a kettőzés a szó végén is: énekléss; sőt egyszerre a szó közepén és végén is: hattható, stb. Gyakori az ilyen alanyias tárgyvonat: kit igen dicsérik vala, kit nagy Károlynak nevezik vala, stb. Ezeknek tudásával hasonlítsuk

össze Mózes könyveinek e fordítását. Az előbeszédből nemcsak a mondatok szoros logikai láncolata vehető észre, de az a tiszta magyarság is, melyet még a „Részegség dialogusában” is hiában keresünk. Ha az említett nyelvi sajátságokat nézzük, azok közül sem az előbeszédben, sem a könyvek kritikai méltatásában nem található föl egy sem. Ki írhatta hát azokat? Gyulai Istvánnak Jézus Sirák könyve fordításához írott előbeszéde erős logikai fegyelmességével, tiszta magyarságával s azáltal, hogy Heltai nyelvi sajátságai közül a szó közepén való kettőzés csak ritkán, a többi egyáltalán nem fordul elő: őt tarthatjuk az előszók írójának. Hasonló methodus útján jutunk arra az eredményre, hogy miként oszlott meg a fordítás munkája. Mózes első két könyvének írott fordítása következetesen Heltai orthografiája szerint való, miből ha azt nem is, hogy Heltaié volt az alapfordítás, de azt mindenesetre joggal lehet következtetni, hogy e két könyv kéziratát ő készítette sajtó alá. A szöveg fordítása azonban sokkal magyarosabb, semhogy Heltai nyelvérzéke dominálhatná azt. A másik három könyv fordításáról sejtenünk is lehetetlen valami bizonyosat. A fordító társak stílusáról oly kevés a tudásunk, hogy erre alapítanunk ma még idő előtti. Fekete Mihály azt gyanítja, hogy e fordítás sorközi magyarázatait Vizaknai Gergely készítette, mivelhogy fennmaradt kódexében hasonló irányú munkásságot lehet találni.

1551-ben, tehát még ugyanezen évben jelent meg Heltaiéknál a *Jézus Sirák könyve* magyar nyelven. A címlap másik oldalán levő sorok tájékoztatóul szolgálnak e könyv keletkezéséről. „Gyulai István, a kolozsvárbeli szentegyháznak szolgája, minden keresztyén atyafinak Istenbeli szeretetet és kegyelmességet kíván. Hoztanak vala mihozzánk Tolnárol egy néhány keresztyén atyafiúnak munkáját, a Jézus Sirák könyvét, kik ezt a nemes könyvet magyar nyelven megtolmácsolták vala. De mivelhogy meglátás nélkül nem illik vala kibocsátanunk: meglátását Heltai Gáspár, a mi szentegyházunk főpásztora - én reám bízta. Meglátván ezokáért, némelyet az ő munkájukban helyén hagytam, némelyet pedig világosságnak okáért elváltoztattam, hogy a keresztyén ifjak nyilvában megérthessék és igazabban követhessék.”

Heltainak e könyv létrejötténél kicsiny az érdeme. Mindazonáltal érdemes vizsgálni, miért vette fel kollekcijába ez apokrifus könyvet.

Sirák fia, Jézus, bölcs Salamon követője, kit társai nagytudományúnak neveztek, Bölcsesség Könyvének összeállításával áldozni vélt nagyatyja emlékének, egyszersmind a közszükségletnek, mely a mindennapi élet nélkülözhetetlen törvényeit a megelégedett élet eszközüül rója az emberekre. Kezdve az istenfélelmen, a szülői tiszteleten, a naponkénti események mindenikére talál mondani valót s nem kerüli ki figyelmét a nyomorultakhoz való irgalmasság, a bűn megvetése, a tisztesség dicsérete, a hatalmasok kegyeinek eltaszítása, a fősvénység eltávoztatása, a bűnbeesés elleni védekezés, a drágaság megutálása, a régi bölcsék tisztelete s az igaz élet szépsége. Bizalmas tanácsadó e könyv, mely hogy nem került a szent iratok közé, csak azon múlt, hogy írója nem volt próféta. Már a fordító, de még inkább Heltaiék jól tudták e könyv értékét s nemcsak örömmel bocsátották a közönség elé, de bölcs Salamon király könyveivel egyszerre adták ki. Hogy ez így van, mutatja azon egyetlen mondat, mely az ajánlás végén található: „Ez okáért a ki kívánja, e könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogy nem mint Platonnak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből”.

Salamon király könyvei között újra bekerült a bibliai iratok közé egy apokrifus irat, *A bölcsesség könyve* (Sapientiae), mely a részek között a negyedik. Az előbeszéd szerint Salamon írásait főleg az ifjak használják nagy haszonnal, mert megtanulják belőle az önmérséklést és engedelmességet. Enélkül szomorú sors vár rájuk: poroszlók kezéből akasztófára, kerékbe s temető-helyekre kerülnek. És nemcsak az ifjúságnak szól, melyet kiváltképpen tanítani akar, de annak felette minden rendbeli embereknek is a felsőtől fogva mind az utolsóig. Főképen pedig - s itt Martinuzzira van célzás - ismerni kellene e könyvet a kegyetleneknek.

4.§. Salamon könyveinek lefordításával lezárult az 1551-ik év. Ez év szerencsésen végződött az erdélyi reformációra nézve: Castaldo helytelen és téves információk alapján december 17-én reggel, Alvincen saját várában meggyilkoltatta a nemrégiben bíborossá kinevezett Fratert. A gyilkosság híre hamar eljutott Kolozsvárra, hiszen maguk a gyilkosok kérkedtek el. A mi e hír hallatára itt történt, a legtermészetesebb. A katolikus barát sok-sok sanyargatásáért e protestáns város egyszer s mindenkorra leróttá bosszúját. A közgyűlési jegyzőkönyvek ez időből nem lévén meg, csak a Domokos-szerzet panaszleveléből s a királyi rendeletből rekonstruálhatók a történetek. „Előadták - úgymond I. Ferdinánd király 1552 ápr. 7-iki rendeletében - a kolozsvári prédikátori szerzetbeliek, hogy a kolozsváriak a közelebbi napokban zárdájukba vadul berontottak s a mit a szobákban, cellákban s az egész zárdájukban találtak, sőt a könyvtárt is, melyben sok jeles könyv volt, kirabolták; ajtókat, ablakokat összetörtek s az ott lakó barátokat különbözőleg bántalmazva, az Isten és egyház megvetésével a zárdából kihányták. Tudomásomra jutott - írja tovább - Castaldo és Báthori Endre jelentéséből, hogy a kolozsváriak az ő intéseikre a végbe vitt erőszak, bántalom és károk megtérítése iránt előttük kiegyeztek; de minthogy a király a barátoknak s az Isten és az egyház minden szolgájának különös pártfogója, legsúlyosabb haragja büntetése alatt megparancsolja a kolozsvári bírónak, esküdt és összes polgároknak, hogy úgy állván a dolog, a mint előadatott, a nevezett zárdának és barátoknak az okozott károkat a már létrejött egyezés értelmében hiány nélkül térítsék meg s jövőben őket ne illessék.”

Mielőtt Ferdinánd végzése a kolozsváriak kezébe jutott, a pozsonyi országgyűlésre induló rendek Székely-Vásárhelyen 1552 jan. elején, általánosságban kimondták: „A kolozsváriak pedig a ferencrendieket és domokosrendieket bocsássák be régi lakhelyeikre.” Engedelmeskedett-e Kolozsvár, avagy nem - nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Heltai ez eseményeket új egyházának diadalául jegyezte fel.

Miután a lelki forrongás kidühöngte magát, a romboló munka után következett az alkotás. Először is rendezni kellett a prédikátorságot. „Többször ajánlta, - úgymond Heltai a város bírójához írott levelében - hogy a prédikátorok ügyében tanácskozzanak és végezzenek. Most arról értesül, hogy István úr válaszolni akar Kendy Ferenc úrnak, aki őt mindenképpen a maga birodalmába akarja vinni.” Hogy István úr tényleg el is távozott Kolozsvárról, mutatja a wittenbergi lelkészavatási jegyzőkönyvnek következő bejegyzése: „Feria quarta Pasce per dominum D. Pomeranum (1552 ápr. 20.) Gernasius Eszeny, Auss Siebenburgen, Beruffen doselbsthin gein Clausenburgk zum pfar.”

Megváltozott Kolozsvár élete is. Többé nem a tanács volt az erkölcsi vezér, hanem a főlelképásztor, Heltai. Az a néhány év, mely így telt el, a legérdekesebb napokat foglalja le Kolozsvár XVI. századbéli életéből. A reformáló országgyűlések egymást érik, a lakosság az anyagiak mellett épp annyit foglalkozhatik a szellemiekkel. A haladás minden irányban szemmel látható. A nemrégiben Martinuzzi kénye alatt nyögő Kolozsvár erkölcsi súlyban annyit emelkedett, hogy irányt jelölhetett elhatározásával az 1552 május 22-iki tordai országgyűlésen.

5. §. A város rendezése s a polgárság lelkiületének megnyugtatóra irányuló munka mellett időt szakított magának Heltai az új vallás kérdéseinek nyilvános megtárgyalására. Nézetei a *Trostbuchlein* s *A részegségnek dialogusában* vannak letéve. Minthogy kortörténeti szempontból kiváló jelentősége van e két könyvnek, gondolatmenetüket részletesebben ismertetjük.

A protestantizmus kezdetben nem eszközölt nagyobb szabású változtatást a hit dolgaiban. Mindössze az egyházi fegyelem és a bűnbocsánat dogmáit alakította át. „Csak az egyéni üdvösséget és világi szabadságot vívta ki a keresztények számára s csak az embert formálta át, nem az istent.” Amidőn azonban megváltozott az ember, változott vele az istenhez való

viszonya is. A katolicizmus szertartásaiban mellőzte az isten közvetlen közelségét, helyette angyalokat, szenteket kért közbenjárókul; s mert a hívő sohasem fordulhatott egyenesen atyjához, bizonyos távolság fejlődött ki közte s a mindenható között, miáltal egyfelől hatalmat nyertek a közbenjárók, másfelől veszített erejéből az Isten. A reformáció kiemelte az embert emez alárendeltségéből, hogy egyenesen Isten színe elé állítsa. Minőnek találták a keresztények új nézőpontjukból Istenüket? Kire eddig nem igen gondoltak, egyszerre a szigorú bíró képében jelent meg előttük, a ki „pontos számadást kíván az embertől látható viseletéről és láthatatlan érzelmeiről, a ki nem tűr semmi feledékenységet, semmi mulasztást, semmi hanyagságot; aki előtt a legkisebb gyöngeség vagy hiba: bűn és ámulás”. A katolicizmus misztikuma helyet adott a lelkiismeret zordságának, lerontva a régi meggyőződést, bemocskolva a szentnek hitt elveket s felszabadítva az észet, hogy szabadon vizsgálódhasson. A külső gyakorlatokká és papi civódásokká száradt katolicizmus véget ért, azonban a tapogatózó és felekezetiességekben tévelygő protestantizmus még nem jutott uralomra; a fegyelmi vallás megszűnt, az erkölcsi vallás még nem készült el; az ember nem hallgatja többé a papság rendeleteit, de még nem olvassa a lelkiismeret törvényét. Egyházi és világi dolgokban egyaránt hiányzik a szabály. A hit süllyedése mellett az ész még nem jutott uralomra s a véleménynek éppen úgy nincs tekintélye, mint a hagyománynak. A hit s tudományosság között nem volt még megvonva a határ s a hitbeli járatlanság, leplezve a természetes vizsgálódás első momentumával, a kétkedéssel, a tudományos képzettség jelül tűnt fel s viszont. Szomorú s zordon korszak ez, melyet csak külső multságok gyönyörködtetnek és elnyom a sivár nyomorúság; mely vigasztalás és remény nélkül szenved és retteg, a régi és új szellem között állva, de nem bírva annak élő hitével.

Egész Európában megcsendül a kétkedés, mely nem hisz többé semmiben, mely lenézi a művész ábrándjait, a költő álmait, mely nem tudja felérni a teremtés nagyságát, sem az örökélet végtelenségét. Egyetlen érzése, egyetlen gondolata: önmaga az ember, s mert az embert mindenkor valami megmagyarázhatatlan ösztön vonzza a rejtélyes, titokzatos kérdések felé: megszületett a halálnak ama tudákos, szörszálhasogató poézise, melyből a bölcselkedés kiszáritott minden költészetet.

Három dolog kínoz engemet:
Hálnom kell s nem tudom az időt;
Elmegyek, nem tudom a helyet;
Hogy vennék valami jókedvet?

éneklé a köznép. E kétségek eloszlatására indult a felszabadult ész, mintha csak örömét lelte volna az erőszakos, de végtelenségig vezetett bölcselkedésben. A kezdetben sikeres filozófia csakugyan eredményhez jutott:

Víg vagyok és nem szomorkodom;
Hálnom kell, azt igen jól tudom.
De mivel tudom, hova megyek,
Azért veszek igen jó kedvet.

Ám a siker tovább csábítja a kalandos fantazmában kéjelgő gondolatot, nem véve észre, hogy a csapongás, túlmenve a szabadság határain, önvesztére tör. Bayle szellemes hasonlata szerint a filozófiát azon erősen maró porokhoz lehet hasonlítani, melyek annyira erősek, hogy ha a sebnek gennyes húsrészeit felemésztették, képesek volnának magát az eleven húst emészteni fel és a csontokat is összemarnák, a velőig hatolva be. A filozófia azon kezdi, hogy a tévedéseket cáfolja meg, de ha nem állítjuk meg ennél a pontnál, úgy az igazságokat cáfolja meg, és ha teljesen szabadjára hagyjuk, akkor oly messzire elcsapong, hogy utoljára maga sem tudja, hova jutott s elvégre nem talál majd helyet, hol megüledhessék. Így járt a protestáló vallásos

bölcsekedés. Hiába a reformátorok figyelmeztető szava, a biblia tekintélye, a szabad gondolat repült korlátlanul, mígnem elvesztve irányát, céltalanul, oktalanul kapkodott, nem találván semmi megoldást.

Ha erőt vesz az embereken a félelem, azt az öntudat elnyomásával szokás ellensúlyozni. A haláltól való félelem megszülte a testiség szeretetét. Kezdett elharapózni a részegség, dorbézolás. Hiába közügy, törvény; az igazság azé, aki ki tudja elégíteni e földi vágyakat. Ennek az erkölcsi romlásnak ostromozója a Részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogus. A jámbor vitatkozó s a kicsapongó atyafi párbeszéde az akkori idők viseletére, szokásaira és erkölcsére oly sok érdekes tudnivalót tartalmaz, hogy általa valóban becses történeti forrásművé lett.

6.§. Még két könyvről kell szólanunk, melyek az 1552-iki impressumot mutatják. Egyik: *Evangeliumok és Epistolák*; másik: *A bibliának negyedik része*, azaz a próféták írásai.

A bibliafordítás tehát az ótestamentum szerzői szerint történt. Ha kritikailag vizsgáljuk e sorrendet, első, mi szemünkbe ötlük, az, hogy két apokrifus írást vettek a szent iratok közé; második, hogy mellőzték a Krónikák két könyvét, Ezsdrás, Nehemiás, Eszter s Jób könyveit. Miért? Ha nem csalódunk, e ponton állapítható meg Heltaiék bibliakritikai működése. Micsoda a biblia? Könyv, mely életbölcösségre tanít. Ilyen meghatározás szerint sem Jézus könyve, sem Salamon bölcössége nem apokrifus. Ellenben a Krónikák, mely a papi felfogás szerint megbízhatatlanul adja elő a zsidó nép történetét; Ezsdrás, Nehemiás és Eszter, kik folytatólag jegyzék fel a zsidó nép históriáját, legtöbbször szárazon, hozzá tartozhatnak ugyan Judea szent könyveihez, de a magyar keresztyének semmiféle lelki épülést nem vehetnek belőlük. Ha történet kell, van a magyar nemzetnek olyan története, mely kiállja a versenyt bármely nemzetével. Hogy ezt így tudták, így érezték Heltaiék, a Krónika s Mátyás király históriájának kinyomatása bizonyítja. Kihagyták Jób könyvét is, mert az idő nem kedvezett Jób sanyarúságainak olvasására; nem fájdalom, de siker, nem megvettetés, de rögtön való szeretet kellett az első protestánsoknak. Nem valószínű, hogy Jób példája valakit a keresztyénségre tudna csábítani, annál kevésbé a protestánságra.

A biblia negyedik részének colophonja ez: „Kolozsvárban nyomtatott Heltai Gáspár és Hoffgreff György által. Karácsony havának 7. napján, 1552-ben.”

7.§. Ismét egy év múlt el, diadallal s biztató reménységgel. Kolozsvár valóban meg lehetett elégedve Heltaival... Amíg a külvilág büszkeséggel emlegette Heltai fáradhatatlanságát, az óvári nyomda belsejében szomorú napok jártak. Az üzlettárs, Hoffgreff - nem tudni, mi okból - megzavarta a békességet; türelmetlenkedett s folytonos zaklatásaival annyira ment, hogy Heltai 1553-ban kizárta a nyomdából. Ez évben az impressumok ilyenek: Kolozsvárban nyomtatott Heltai Gáspár által. A Hoffgreffel való szakítás nagy nehézség vala Heltaira: az eddigi nyugalmas életet olyan nem várt körülmény zavarta meg, mely a plébánosnak megfeszített igyekezetét igényelte.

A reformátor

1. §. 1553 március 22-én Stancaro Fülöp családjával Kolozsvárra érkezett s néhány nappal megérkezte után hozzálátott tanainak terjesztéséhez. A reformáció theológiájának legtöbb vitatott thesis: a cselekedetek tana volt. A katolicizmus már régen hirdette, hogy az első emberpár bűnbeesése miatt Isten átka megrontotta az emberiséget, „de ugyanakkor nem szűnt meg tanítani, hogy a keresztség, a töredelem, a feloldozás, mint a Megváltó érdemeinek csatornái, kegyelmet árasztanak a lélekbe, visszaadják annak elvesztett szépségét. A megigazult ember cselekedetei kedvesek az úr előtt”. A reformáció ettől a hitétől is megfosztotta az emberiséget. „A mi szívünknek bizodalma semminemű cselekedetben vagy érdemben nem lehet - írja Dévai Mátyás - hanem csak a Krisztus Jézusban. Ne félj semmit, ha cselekedeted nem üdvözíthet, üdvözíthet a Krisztus érdeme. Mert ha mi cselekedetünkből üdvözülhetünk volna, mi szükség volt volna Krisztusnak emberré lenni és mi érettünk meghalni?” Az úrvacsora kérdésében egészen lutheri állásponton vannak, Dévai úgy, mint Heltai. Ez ellen protestált a félig kálvinista, félig unitárius Stancaro. „Krisztus az emberi nemnek - mondá - megváltója és közbenjárója ugyan, de nem mindkét, t. i. isteni és emberi, hanem csak emberi természet szerint. S ezt Pál apostol ezen szavai bizonyítják: Egy a közbenjáró Isten és emberek között: az ember Jézus Krisztus”. Következőleg az úrvacsora is csak symbolum, miként Kálvin mondja. E néhány szó egy évtizedig tartott; sok bűn és ártatlan vér emlékével terhelt theologiai vitának kezdete. Jézus ember vagy Isten létének tana volt ebben kifejezve; nem oly egyenesen és tudományos alakban, mint Servetonál, hanem a Stancarot jellemző homályossággal. Megdöbönt rajta mindenki s csak kevesen értették meg igazán.

Heltai Gáspár Stancaro támadására nem volt elkészülve. A szónak nem nagy embere meghátrált. Hiába az ellenérvelés gyöngye hangja, hiába gondolja, hogy az ő részén az igazság, a szó hatalma ellenállhatatlanul vitte a lelkeket. Stancaro első csatája Kolozsváron diadalmas volt, Heltainak vezéri állása megingott. Azt mindenki elismerte, hogy Heltai nagyképzettségű, hogy békés időben nagyra hivatott, de a naponkénti küzdésre, apró-cseprő támadtatásokra, a piaci harcra, mely annyira jellemző sajátsága volt e forradalmi időknek, - nem alkalmas. Midőn Heltai elveszté álláspontját Stancaroval szemben, a szomszédos Beszterce vidékéről Kolozsvárra olyan hírek érkeztek, hogy a kiket illetett, kellemesen talált: Dávid Ferenc paptársaival együtt nyilvánosan kitért a római katolikus egyházból s átment a lutheránusokhoz.

A már javakorabeli Dávid Ferenc méltó büszkesége lehetett szülővárosának: Kolozsvárnak. Századának hajnalán született; midőn szemeit a világi dolgok megértésére fölnyitá, még köröskörül sötétség vala; a hitbeli dolgokban csak egy igazság: mely Rómából származott. És megindult a hajnal pirkadásával... Messzi napnyugaton kezdett derengni a reggel; nyugaton kelt fel a nap, egyenesen a sötétség birodalmában. Dávid félig végigküzdötte, félig végigszemlélte a fény és árny küzdelmét, és a midőn szelleme fegyverét élesre, villogóan élesre fente, kiállott a síkra, hatalmas hangjával végig mennydörögve a küzdőteret ... Kolozsvár visszhangzott e kiáltástól s az ingadozó lelkek egy percre megerősödtek.

A vezető tekintélyét vesztett plébános hozzálátott az orvosláshoz. Kiadja *Catechismusát*; lefordítja a *Trost-buchleint* magyarra s ezt magyar híveinek, azt tanítványainak szánja, ezt Báthori Annának, azt a Nagybányán lakó Szentgyörgyi Péter diáknak ajánlva. Munkássága csak kis körben keltett feltűnést. A csapásokhoz járult az is, hogy Hoffgreff, kit egy évvel azelőtt kizárt a nyomdából, pereskedéssel visszaszerezte sajtóját s most meg ő zárta ki az üzlettárs Heltait. Képzeljünk el egy minden oldalról megtámadott embert, kinek kiveszik kezéből egyetlen védőeszközét is! Való igaz keserűség lehetett az 1559-ben másodszor kiadott

Agenda előszavában e pár szó: ... ob intractabilitatem prioris societatis, non citra magnum certe dolorem...

A Kolozsvárról eltávozott Stancaro tovább is fenntartotta összeköttetését e várossal. Dávid Ferenc Dialysise szerint Szebenbe és Kolozsvárra írt leveleiben nemcsak Melanchtont s az ország kegyes szívű papjait, de minden idők egyházi tanítóit gyaláza, ezeket boros kancsóknak, amazokat seres fazekaknak nevezvén. Nem tudjuk, kikhez voltak intézve e levelek s azokat nyilvánosság előtt pertraktálták-e; annyi azonban bizonyos, hogy Heltai nem akart, nem tudott adósa maradni megtámadtatásáért. Szabadon minden elfoglaltságtól, feleletet készített Stancaro ellen, miközben barátjával, Dávid Ferencsel készült a széki zsinatra.

2.§. Prases Tamás mint elnök, 1555 első hónapjainak egyikén a régi Doboka vármegye Szék nevű mezővárosába gyűlést hívott össze, hogy ítéljenek Stancaro tételei fölött. A papság össze is gyűlt, Szeben vidéke épúgy ott volt, mint Kolozsváré. Ezt Dávid és Heltai együtt képviselték. A zsinatról csak egy ember hiányzott: Stancaro. Igen jól sejthette, hogy mi vár ott reá s a későbbi támadásokra elmaradása mindig jó ürügy marad. A zsinati tagok efölött nem nagyon méltatlankodtak. A zsinat elhatározá, hogy Dávid Ferenc az elhangzott érvek s saját ítélete alapján cáfolja meg a kóborló theologust. Mielőtt Dávid cáfolatához hozzákezdett volna, Stancaro írásbelileg tiltakozott a széki határozat ellen. E műve ma nem ismeretes s csak Dávid Dialysiséből rekonstruálható. „Álljatok elé emberek legtudósabbjai, hitvallások cikkjeit vizsgáljuk meg közösen”- kezdődik a nagyhangú tiltakozás. Előbb azonban felszólítja a törvényes hatóságot a Széken egybegyűlve volt papságnak kihallgatatlanul való megbüntetésére. „A zsinat felette nem ítélkezhetett, - írja tovább - hiszen az Árius-követő, tudatlan és zsarnokhatalmú emberek gyülekezete volt s püspökük vakok vezére.” Miután így végzett a külsőségekkel, reátér a lényegre. „Esztelenség, - mondja - hogy Isten Istennél közbenjáró legyen; ha Krisztus isteni természete szerinti közbenjáró, kérdés, kinél jár közben? S ha ez mégis igaz, akkor az Atyánál az istenségben kisebb. Különben is, valahol egy megoszolhatatlan, fel nem osztott és meg nem különböztetett természet van, ott annak műve sem megosztható.”

Három feleletet kapott erre Stancaro: egyet Melanchtontól, egyet Dávidtól s egyet Heltaitól. Az úrvacsora kérdését Melanchton világosította meg; az ágostai hitvallás lényegét Dávid magyarázta; míg a Szentírás szavaival Heltai támadgatott. E cselekedetnél nyilvánvaló lett Heltai bukása; most már nem annyira egyéni hibái, mint inkább Dávid óriási arányú tehetségének kimagaslása miatt. Dávid Dialysise izzik a tüztől, melyben igazsága megacélosodott; Heltai *Confessio*ja hideg víz, melytől a szenvedélyek lelohadnak; Dávid erősen izgató, majdnem forradalmi szellemével, elragadó oratójával s azáltal, hogy Kolozsvár szülötte; a Stancarora mért Herakles-ütésével önkénytelenül is az események vezérévé avatta magát; Heltai messze vidék fia, születésileg szász, inkább higgadt, mint bátor, inkább tudós, mint szónok, inkább közkatona, mint hadvezér.

3.§. Petrovics Péter a tordai országgyűlés által Krakkóból hazahivatván, 1556 februárjának végén a dobrai hegyeken által Erdély földjére lépett. Ugyanekkor csatlakozott hozzá - régi pártfogójához, az erdői második zsinat elől, Debrecenből elmenekült Kálmáncsehi Márton. Március 8. után nem sokkal a kálvinizmusnak e két - de nem első terjesztője „néhány elvtársával” Kolozsvárra érkezett. Ki volt Kálmáncsehi? Az összes egykorú írások tanúsága szerint „elbizakodott, döllyfős ember, tetszésre vágyó, ki fennen hirdeti, hogy öneki ne legyen drágább köntöse, hanem csak a ki száz pénzt érjen, mert nem illik apostoli embernek drágább ruha; ismét: öneki fizetése csak annyi legyen, hogy legyen mit ennie és innia”. A háttérben Petrovics szította az egyenetlenkedést, a visszatért királynénak szolgálendő azon elégtétellel,

hogy „Kolozsvár azon főtemplomának oltárát, mely előtt a német tábornokok egykor elvették Izabella koronáját, átalakította, a képeket és katolikus jelvényeket eltávolította”.

Természetes, hogy a kolozsvári papság felszólalt ez ellen. Bántotta őket, hogy a szakramentárius Petrovicsék hitüket „magyar” névvel nevezik. Ez azonban a kisebb sérelem. Nagyobb baj volt, hogy az úrvacsora dolgában azt hirdette Kálmáncsehi: „Valamint az isten igéjénél fogva tagadjuk a pápisták átlényegülését, úgy tagadjuk a testi és véres húsevést is; azaz, hogy a Krisztusnak szűztől született természetes teste az úrvacsorában testi szájjal vétetnék.” Megkezdődött hát a harc, mely idő alatt a kolozsvári hívek lelkük bizonytalansága miatt úrvacsorával is igen ritkán, vagy éppen nem éltek.

Nem sokkal később Kálmáncsehi tanait írásba foglalta. Dávid és Heltai előbb előszóval, majd írásban feleltek Kálmáncsehinek. Írásuk címe: *Responsum ministrorum, ecclesiae Colosvariensis*. (1556. júl. 25.) „Ők, Luther tanai mellett megmaradt kolozsvári papok, a helytartó meghagyásából törekedtek a Kálvint követőkkel egyetértésre jutni s híveik szorongva várták az ügy eldőlését. De mivel a nyilvános megvitatás időhatára mind tovább halasztatott: az egymás között váltott írásokat közzé akarják tenni, hogy a vitakérdésről magának ítéletet alkotni mindenki képes legyen” - mondja a *Responsum*. A következő napon, július 26-án, hasonlóan a wittenbergi 95 thesishez, a templomok ajtajára kifüggesztett írásukban ünnepélyesen tiltakoztak az ellen, hogy Szegedi Lajos, krasznai plébános, Kálvin értelme szerint taníthassa az úrvacsora szentségét. Egyszersmind nyilvános vitára hívták ki Kálmáncsehit. Hiábavaló volt mindez, hiába adta ki Hebler Mátyás is tiltakozó Elleboron-ját: Kálmáncsehi nemhogy elhallgatott volna, sőt „Kolozsvár piacán a keresztelő medence helyett sertésvályuból keresztelt, mondogatván, hogy ez a kereszttyén szabadság.”

A királyné november 25-re gyűlésre hívta az erdélyi és magyarországi rendeket Kolozsvárra. Az országos ügyek elintézése után vallásügyi tárgyalásokra tértek. Mindenek előtt Novicampianus Albert pro Catholica fide terjedelmes oratiót mondott, hatása azonban oly kicsiny vala, hogy kétségen kívül Petrovics közbelépésére, a gyűlés de religione azt határozta, ut teneret quilibet sectam, quam vellet. E határozat Luther követőit nem elégítette ki. A századok 1557 január 13-án a szebeni zsinatban tiltakoztak a kálvinisták ellen. Kolozsvár is protestál; Novicampianus újabb Apológiát ír. Hiába. A február 6-iki tordai országgyűlés kimondja, hogy mindenki „azt a hitet követheti, a melyet akar, régi vagy új szertartásokkal; csakhogy az új hit követői (novae religionis sectatores) ne bántalmazzák a régi hit követőit”.

A megtámadott Kolozsvárnak csak egy elégtétel maradt: a nyilvános vitatkozás. A zsinat június 13-án Kolozsváron tartatott meg. A jelen voltak névsorában olvassuk: Dávid Ferenc, Boldi Sebestyén és Hebler Mátyás superintendensek, továbbá húsz lelkész, Heltai Gáspár a kolozsvári eklézsia seniora, Alesius Dénes fenesi pap s mások. A zsinatnak előre bevallott célja a szakramentáriusok letörése volt, miért is Kálmáncsehit s követőit követelőleg hívták meg. Kálmáncsehi beteget jelentvén, fölkerlte Szegedi Lajost, hogy távollétében őt képviselje. Szegedi azonban látva azt, hogy segítő társai: Petek Lőrinc és Krispus Bálint a legelszántabb kitarással sem lesznek elegendők a lutheránusok megcáfolására, Petrovics pedig a kormányzati ügyekkel inkább el volt foglalva, semhogy ráért volna segíteni: visszalépett a vitatkozás elől s így a zsinat ellenmondás nélkül elkárhoztathatta Kálmáncsehiéket, megbízván Dávid Ferencet, hogy ebbeli határozatukat megszővegezve, készítse sajtó alá. A könyv *Consensus doctrinae de sacramentis* címmel még az évben megjelent s a benne lévő névsorban Heltai seniornak van írva.

Időközben a lutherista vezetők ügye megfordult s néhány kétkedő a zsinat határozatait elküldte Melanchtonnak felülbírálás végett; a szakramentáriusok pedig annyira szervezkedtek, hogy szept. 26-án Kolozsváron újra össze akarták mérni elveiket. A vita meg is történt; vesztettek s

a gyűlés határozata háttérbe szorította őket. E csapáshoz járult, hogy okt. 15-én Kolozsváron elhunyt Petrovics. A szakramentáriusok helyzete ezáltal tarthatatlan lett, a lutheristák örömét elnyomá az önbizalom. Az idők terhe felismerhető.

E zilált állapotok között érkezik Kolozsvárra a XVI. század fáradhatatlan, megtörhetlen vándora: Stancaro. Kiűzetvén Szebenből, újra itt próbált szerencsét. Az év utolsó napján nyílt vitára provokálta a lutherista papokat. Legyőzetését, melyben Dávid mellett főleg Heltai jeleskedett, Stancaro nem tartotta véglegesnek s ha el is távozott, szívében a harag s gyűlölet mellett a találkozás serkentő izgatását vitte magával Kendi Ferenc birtokára s tovább Székely-Vásárhelyre.

4.§. Az 1558-ik esztendő Luther követőire nézve szerencséivel kezdődött. Január 16-án megkapta Kolozsvár Melanchton levélbeli válaszát. A csöndes véralkatú, békés lelkületű Melanchton a zavargások kikerülése végett azt ajánlá, hogy csak a legfőbb állításokat tartsák sérthetetlennek, a lényegtelen s külső dolgokban a gyöngéknek engedni kell. Hiába a békéltetés, az ellentétek jobban ki voltak élesítve, semhogy az egyetértésre gondolni is lehetne. Az április 3-án szétoszlott kolozsvári gyűlés kijelentette: „A szakramentáriusok felekezete eltiltatik s a wittenbergi egyháznak Melanchton sajátkezű iratában kifejtett ítélete szerint eltörlendőnek véleményeztetik.” Szólt pedig e véleményezés a május 1-én Tordán zsinatra összegyűlt papságnak, főleg a zsinat elnökének: Dávid Ferencnek. A tordai zsinat lefolyása viharhullámos vala. Egyfelől Dávid s elvtársai, kezükben Melanchton levelével s az ágostai Confessioval, másfelől Kálmáncsehi, Szegedi Lajos s nem nagyszámú hívei. Mindenik fél legjobbjait állította síkra s bárki győzzön is, - a másik bukása nem szégyenletes. A vita oly heves volt, hogy még a csöndes véralkatú Heltai is a félelmes vitatkozók közé tartozott. Nem is csoda, hiszen e zsinatot legfőképpen Stancaro provokálta Székely-Vásárhelyről február 5-iki levelével, melyben felszólítja, sőt - a mennyire lehet - kényszeríti a királynét, hogy „amaz átkozottakat, t. i. Dávidot, Heltait és Heblert, követőkkel együtt a fegyver tekintélyével is kényszerítsék zsinat elé, hogy eretnokségök megbizonyosodván, jogszerű büntetésüket elvegyék”. A megtámadottak még a zsinat előtt kiadták *Apologiájukat*, tisztázva benne magukat, másfelől kimutatva, hogy az ellenük szórt vádak igazán csak Stancarora találnak.

A vitatkozás eredménye Kálmáncsehiék legyőzetése. A zsinat lefolyásának rajzolatját Dávid még azon évben kiadta. Ez *Acta*-t kortörténeti szempontból a legértékesebb emlékeink közé kell soroznunk. Megrója a papokat, hogy fényűzéseik miatt nem tudnak maguknak bibliát szerezni s azt nem ismerik. „A részegséget, mértékletlenséget a papoknak megtiltja s felhívja őket, hogy az éjjeli korcsmai tivornyáktól, tisztesség nélküli társaságokba vegyülestől, borárulástól s hozzájuk nem illő foglalkozástól óvakodjanak. A kik ezek ellen tesznek, hivataluktól mozdíttassanak el.” Íme, miként vallja a zsinat magáénak ama nézetet, melyet Heltai 1552-ben A részegségnek s tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógusában megírt!

Alig egy hónappal a tordai zsinat után a rendek Gyulafehérváron országgyűlésre jöttek össze. A hit dolgában végezék: a vallás ügyéről ő felségének tetszése az, a mi a közelebbi országgyűlésen határozottat, t. i. kinek-kinek szabadság adatik a régi vallást régi szertartásaival és formáival, vagy Luther vallását követni a wittenbergi eklézsia tanítása szerint. Censent etiam novas sectas et religiones enitandas ob id presertim, ut fontes et seminaria tumultuum enitentur. A kapu tehát nyitva - - s ki rajta átlép, Kálvin birodalmában találja magát.

... Annak a nagy változásnak okát, mely Dávid Ferencet s akkori követői között első helyen Heltai Gáspárt Kálvin nézetéhez vezette, bizonyosan nem tudjuk. Szilágyi Sándor Heltaira vonatkozólag azt jegyzé fel, hogy a brassóiak meghívását 1557-ben azért nem fogadta el, mivel „talán már ekkor ingadozott hitében”. Nem tartjuk valószínűnek e nézetet Heltainak azon vehemens lutheranitásáért, melyet 1557 után kifejtett. A szász történétírók az anyagi előnyök

biztosításából magyarázzák ki e hithagyást, mint Bod a következőt. E nézet sem lehet helyes, hiszen Kálvin hite ekkor még nem kecsegtethetett anyagi előnyökkel. Jakab Elek politikai okokat tulajdonít előzményül. T. i. Dávid azáltal, hogy Melanchton levele alapján a kálvinizmus racionálisabb tételeit beviszi a lutheri hitelvekbe, megkísérelte volna szilárdítani a szász és magyar nemzet egyetértését. Minthogy pedig e kísérlete kudarcra végződött, elveszté hívei között népszerűségét s püspökségéről lemondani volt kénytelen. E nézetet Jakab később odamódosítja Schaeseus zsinati beszéde alapján, hogy a Kálvin-hitre tért nemesség kecsegtetése által csábítva, a vitákban kimerülve s azt remélve, hátha őt a magyarok a legfőbb egyházi tisztbe állítják s azt a szászoktól is megnyerheti, úgy vélte, hogy örök halhatatlanságot szerez nevének, ha igyekezete által mindkét nemzet lelkét erős és igaz békére tudja bírni. Ezen gondolatok befolyása alatt a Kálvin-nézetűek táborába ment át, velük titkos baráti szövetséget kötött. Ösztönözte őt a feljők hajlásra Molnár Gergely, kolozsvári tanodaigazgató. Ez irányban régi barátaival írásbeli eszmecsere kezdett, mit ezek visszautasítván, Dávid Ferenc megvetésnek vett. Némely főurak pártoló közbenjárása által tehát a királynétól parancslevelet eszközölt ki avégre, hogy a szászok a fennforgó vitára akarataik ellenére is kényszeríttessenek.

E vélemény egykorú információit respektáljuk, de ellene erős érveket tudunk felhozni. Oly időben, mikor a hitbeli forrongás a szélsőség határain állott; mikor a békés egyetértést szakadások s örökösen háborgó tudósok végleg megtörték; mikor a lutheri reformáció erőssége is ingadozni kezdett s a gyöngébbek kedvéért némely hitcikk megváltoztatásától sem idegenkedtek Melanchtonék, sőt azt egyenes utasításul adják: kevésbé látszik valószínűnek, hogy a magyar reformáció egyik kimagasló vezére meg merje kísérteni két hitfelekezet állításainak az összeegyeztetését, különben is Dávid nem a béke apostola volt. Sokszori hitváltoztatása igazolja ez állítást legjobban. Hiszen ha csupán egyéni jólléte lett volna iránymutató, vajjon hívei követik-e? Inkább hiszem, hogy a kor szelleme, a lelki tisztaság utáni vágyódása, az igazság fáradhatatlan keresése vitte őt egyik táborból a másikba.

Az igazság keresőit Isten is segíti. Hatévi nélkülözés után Heltai visszakapta nyomdáját, erejét.

5. §. A Dávid Ferenc által provokált zsinat 1559 augusztusának első felében össze is ült Meggyesen. A szakramentáriusok sorsa azonban előre meg volt pecsételve. Alesius Dénes, az újonnan választott magyar és Hebler, a szász püspök gondoskodott arról, hogy a vita helye a szászok között legyen; a szebeni tanács is edictumában a tévelygések meggátolásáról; sőt gondoskodtak királyi szabadlevélről is, mely a lutheránusokat eddigi jogaikba visszahelyezze, ígérvén, hogy e privilegiumok megsértői szigorúan fognak bűnhődni. Amily csúfosan menekült kevésbé előbb Kálmáncsehi és Stancaro Kolozsvárról, épúgy kellett távoznia Dávid és Heltainak Meggyesről. Távozásuk, bukásuk - - biztató vala a jövőre. Hazaérkezvén e vereségből, Heltai hozzákezd régi mesterségéhez. Írásán érzik, hogy elszokott e munkától, stílusa döcögős; logikája azonban és dialektikája élesedett. A könyvnek címe, melyet kiadott: „*Agenda, azaz szentegyházi cselekedetek, melyeket követnek közönségesen a keresztyén ministerek és lelkipásztorok. Újonnan nyomtatott.*” A bevezetésben igazolván hosszú tétlenségét, így ír: „De Agenda hoc dicere possumus, novum librum esse, studiose castigatum.” Az előbeszédben olvassuk: „A mindennapi kísértésből bizonyosságot veszünk, hogy a közbeszéd igaz nem csak a közönséges világi életben, hanem a szentegyházi cselekedetekben is a keresztyének között; holott semmi olyan kárt nem teszen, mint az egyenetlenség a tudományban s az egyházbeli cselekedetekben, és a szünetlen hiábavaló különbözés az egyházi rendtartásban... Bizonyával ezokáért nagy örömünknek kellene lenni, valamennyiszer azt halljuk, hogy valamely város, avagy falu vette a Krisztus Jézusnak evangéliumát és elhajlott a hamis tudománytól, és a tévelygéseket és a bálványimádásokat kiirtotta és elpusztította; az igaz istentiszteleteket pedig külsőképen is helyére hozta és mindeneket az Úr Jézus Krisztusnak mondása és szerzése

szerint elrendelt.” Előbeszéde e sokat mondó szavakkal végződik: „..... Mert veszni indult e vak világ.”

A kivált lutheristáknak, kik magukat ekkor már Kálvin nevére nevezék, első teendőjük volt hitüket formulálni az úrvacsora kérdésében. Evégből Dávid és Heltai Kálmáncseivel az erdélyiek, Melius Juhász Péter és négy társa a magyarországi szakramentáriusok részéről augusztus 18-án Nagyváradon értekezletre gyűltek. Itt találkozott Dávid először későbbi nagy ellenfelével. A beszélgetést Kopácsi István elnöklésével Melius irányította, Dávid, a colloquium jegyzője pedig írásba foglalta megállapodásaikat, melyeket Kolozsvárra visszatérve, mint egyszerű pap, *Defensio* címmel kinyomatott. E védőírás - illetőleg annak a Fosztó-Uzoni egyháztörténetben közölt - egyik része így hangzik: „Ha az üldözés és gyalázkodás fegyverét akarnák használni, bizonyára tág mező nyílna számukra is, mert alig képzelhető nagyobb esztelenség, mint Krisztus testének az úri vacsorában szájjal evése tana. Ezt máskorra halasztják, nehogy ellenfeleik még inkább haragra gerjedvén ellenük, mennykő és fenyegetés által kíséreljék meg az ügy elhatározását.”

A természet mostoha járása a népet elfordítá a vallásügyi vitákban való részvételtől. Az eddigi érdeklődést a nyári szűk aratás teljesen háttérbe szorította. A nép nagy ínségre jutott s az élet terhe sokkal nyomasztóbban nehezedett a szegénység tanyáira, semhogy ráérték volna theologiai fogalmakról vitatkozni. A mi vallásügyi tárgyalás ez évben még történt, kizárólag a papok munkája volt.

Az alakuló kálvinista egyház erkölcsi kötelességének érezte, hogy Erdélyben is nyilvánosan határozzon elvei fölött. Evégből Marosvásárhelyen, november 2-án, az úrvacsora dolgában zsinatot tartottak. E vitakozásból csak a határozat ismeretes, melyet Heltai az év utolsó napjaiban kiadott s amely dialogus formában ismerteti „*Az úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallást*”. Ha van súlya e határozatoknak, e súly keveset nyomhatott a békéltetés mérlegében. Pedig különbség a vitakozók között csak egy cikkelyre nézve vala. E csekélység látszata indította János Zsigmondot arra, hogy bekérje a vitakozóknak írásba foglalt állításait. A százok evégből 1560 január 10-én Meggyesen újabb s egyelőre végérvényű vitára hívták Dávidékat. A gyűlés elnöke Hebler volt. A lutheristák előterjesztvén az úrvacsoráról való hitüket, Dávid és Heltai szintén 9 pontban cáfolták azt, bemutatva ugyanekkor a még ez évben Kolozsváron szerkesztett s 15 pontból álló hitvallásukat is. A vitakozás több napon keresztül húzódott anélkül, hogy egyezésre került volna sor, sőt amennyiben a gyűlés elnöke s többsége lutheránus volt, hivatkozva az 1545-iki szebeni végzésre, mely bizonyítja, hogy ők az ágostai Confessiót fogadták el, kijelentették, hogy a jövőben is ehhez tartják magukat s felszólítják Dávid és Heltaiékat is, hogy ezt tegyék. Amennyiben pedig ettől vonakodnának, a törvényileg másodiknak elismert lutheri egyházból mindenkori követőikkel kizáratnak. Bármily természetesnek is látsszék e határozat, egyik fél sem volt vele megelégedve s majdnem egyszerre fellebbeztek János Zsigmondhoz. Heltai, hogy ügyük kedvező elbírálására befolyásolja a fejedelmet, kinyomatta *Zsoltáros könyvét*, ezt II. Jánosnak ajánlván. Csak amolyan odavetett gondolatokat talál a figyelmes olvasó e fordítás latin nyelvű dedicatiójában, mégis e gondolatok célt és irányt jelölnek. Xenophon - írja Heltai - Cyrus perzsa királyról szólóban gyakran hangoztatja: a jó fejedelem hasonlatos a jó családapához. Nam et patris officium est non solum, ut corpora liberorum curet, sed etiam, ut moribus eos sanctis imbuat, in vera pietate et agnitione Dei erudiat atque confirmet. Tehát, hogy Isten imádásának helyes módjára szoktassa. Hoc sine Magistratus ordinatos esse... Csak a józan lelkiismeret taníthat, az lehet csupán bíró. Persicum imperium fuit hospicium exulantis ecclesiae s Cyrus tiszta örömmel, lelkében felmagasztosulva hallá a szentlélek szavát: Propter Jacob, servum meum, et Israel electum meum vocavi te nomine tuo. És a mikor Heltai ezeket kibővítve elmondá, előáll conclusiójával: Rex serenissime, tibi propono! S hogy a Kálvin egyháza iránti rokonszenve annál nagyobb

legyen, emlékezteti a fejedelmet arra, kihez hasonló lesz, ha rajtuk nem segít; ki neki és anyjának legnagyobb ellensége vala s kit az üldözött egyház taszított pokolra, midőn az nem is gondolá; emlékezteti György fráterre, a „hostis veritatis et Maiestatis tuae”-ra. Nem törődve a tények meghamisításával, ekként hordja Heltai a követ hitének épülő templomához.

A magyar irodalomban e zsoltárfordítás időrendben a negyedik s mint ilyenre, elismeréssel tekinthetünk. Igaz, avas nyelvű, de erőteljes; nem poétikus, de érthető - s e jelzők a reformáció kevés alkotására illenek. Mégis, úgy tetszik, mintha elenyészett volna a protestáns kor irodalmában. Okát ennek prózai stílusa adja. A zsoltár, mint énekszöveg, csak verses formában mehetett át a köztudatba, mint ilyen azonban a reformáció hatásának egyik fő előidézője volt. A reformációt egyetemesen azzal szokás vádolni, hogy ridegségével megszüntette a művészetek fejlődését, „mi által a maga jellemét sértette meg; összezsugorítva saját értelmi erejét, megtagadta tőle egyik legnemesebb foglalkozását.” E vád csak a templomképekkel kapcsolatban jogosult. Ezzel szemben a művészetek egy másik ágát karolta fel: a templomi éneket. Azok a zsoltárok, melyeket a XVI. században az istentiszteletekkel kapcsolatban énekelni szoktak, igen jelentősek. Az ének tömörítette a híveket, erejüket ez együttes imádkozás fokozottan növelte. Minő fenséges hallani száz és száz hol érces, hol fakó, hol erőteljes, hol érotelen hangot, a mint összefolyva együttesen tör a magasba. Minden egyes alávetve az összhangnak s mégis szükséges kiegészítője az egésznek, ez az a világharmónia, melyet csupán az együttes ének tud igazán kifejezni. S a mint vizsgáljuk ez énekek természetét, az tűnik elő, hogy mennél vallásosabb, Istenben bízó az éneklő sereg, éneke annál tisztább, annál hatalmasabb... És most gondoljunk arra a lelki állapotra, mely a XVI. század emberének sajátos tulajdona volt; az üldöztetések által előidézett rettegésekre; a remény és kétségbeesés váltakozó hangulatára; - - - és gondoljunk másfelől a zsoltárokra! De éppen azért, mert a zsoltár, az ének közös tulajdona volt a protestánsoknak, az énekek formája állandóvá kellett, hogy váljék. S bár a biblia prózai szövege nem nélkülözi az erő és mélység minden színezetét, a fordító nem egyszer saját költői érzéke szerint dolgozta át az eredeti szöveget. E verses fordítások a reformáció korának legnépszerűbb irodalmi termékei, melyek mellett minden másnemű fordítás elenyészett.

6. §. A fejedelem, teljesítendő a vitatkozók kérését, ügyüket a novemberi partialis elé vitte Kolozsváron. A különböző vidékekről összegyűlt urak itt bizton referálhattak Kálvin vallásának terjedéséről, hisz Dávid és Heltai átállása óta tömegesen növekedett a szakramentáriusok tábora. E részleges országgyűlésen elhatározták, hogy a békés kiegyezés végett a jövő év februárjának 6-ik napján Meggyesen nyilvános vitatkozás tartassék; egyben kijelölték az ítélő-bíróságot. A nemességet képviselni fogják Mikola Ferenc, Mechkey László, Gyerőfi Mihály, Kornis Mihály, Lázár Imre és Kálnoky Bálint; a szász követek is megígérték, hogy kebelökből küldötteket választanak. Elnök lesz Hebler. A gyűlést a kijelölt időben meg is tartották. Dávid Heltaival jelent meg. Elsőül Dávidék terjesztették elő 15 pontból álló Confessiójukat, Heblerék több napon át igyekeztek megcáfolni azokat s mikor vállalkozásuk kudarcot vallott, a lutheránusok előadója hitcikkelyük 14 pontját a szószékből kihirdette s hogy ez edicatio érvényesebb legyen, minden pappal aláíratta.

A fejedelem békekísérlete tehát nem sikerült, a remény azonban megvolt rá, hogy még sikerülhet. Rendelettel adá a vitatkozók tudtára, hogy elveiket cikkelyekbe foglalván, azt a jelesebb németországi egyetemekre, mint választott bírákhoz, megbírálás végett küldjék el. A lutheránus János Zsigmond ennél igazságosabban sem cselekedhetett; hithívei rendelkezését örömmel fogadták s azonnal engedelmessé váltak; Dávidék azonban a passiv rezistentia álláspontján maradva kijelentették, hogy ők nem Wittenberget, hanem Genfét ismerik el jogos ítélő forumul.

1562 elején érkeztek meg a német egyetemek válaszai. Nem is annyira válaszok, mint kérő levelek a fejedelemhez s kancellárjához, hogy vegyék pártfogásba az egyedül igaz egyházat. Március 8-án Szebenben publikáltattak a levelek az ágostai Confessio s több symbolikus könyv idevágó részével. Miután itt Heblerék állításait újból felülvizsgálták, kijelentették: „e hitcikkektől el nem távoznak soha”. „Mindezek ellenére - írja Haner - a lutheránus vallásról sok székely és magyar ment át Kálvin hitére”; a fejedelem november 22-iki rendeletének bizonyossága szerint „a szász eklézsiák közül is némelyek a wittenbergi egyháznak eddig Erdélyben is híven és botrány nélkül megtartott tanait és szertartásait újakkal cserélték fel”. Az események illetően fejlődésében mi sem vala természetesebb ama végzésnél, melyet az országgyűlés 1563 június 6-án hozott Tordán: „Mindenkinek szabad azt a vallást és hitet követni, a melyik tetszik.” A lutheránusok csillaga kezd homályba veszni. A fejedelem hite meginog s a kitagadott Dávid és Heltai újra az események élére kerülnek.

7. §. A mikor Erdélyben a reformáció ügye dülő ponton áll, a mikor a fejedelmet naponként ostromolják hitbeli dolgokért: kerül a fejedelem udvarába egy olasz tudós, ki hűséges kísérője, tanácsadója vala Izabellának lengyelországi bűjdosásakor s a fejedelem egykori tanító-orvosa. A régi emlékek felújulnak, a régi barátság felfrissül. A rokonszenv és tisztelet szólal meg János Zsigmondban, midőn Blandrata Györgyöt udvari orvosául alkalmazza. Lesz legalább valaki környezetében, ki bölcsőbb, mint a többi s megbízhatóbb, és mert idegen földön idegen kenyéren élt, érintetlen a viszálykodó pártok befolyásától.

A tordai országgyűlés kedvező végzése s Blandrata befolyása arra bírta Dávid Ferencet, hogy egy újabb zsinat tartását kérje a fejedelemtől, a mi meg is történt 1564 április 8-án a papok s a nép széleskörű érdeklődésétől kísérve, Nagyeneden.

Az enyedi zsinatnak következménye sokkal nagyobb volt, semmint első pillantásra látszik. Számítsuk le a kortársi elfogultságot s állításunkat Schaeseus igazolja: „Blandrata mint ravasz cselszövő, az enyedi zsinat vitáiból kiismervén úgy a szászok, mint a magyarok lelkületét, és hogy ki mit ér, - másfelől meggyőződve arról, hogy Dávid Ferenc azon férfiú, ki által hitnézeteit leginkább elterjesztheti, őt általa szintén keresett barátságába fogadta s Alesiust fenesi dékánná, helyébe Dávidot a király udvari prédikátorává nevezette, a kinek így kedvező alkalma lett Serveto istenkáromlásait, mik lelkében már rég meggyökereztek volt, lassanként a király és udvari főembereinek szívébe csepegtetni.” Semmi kétség, hogy Serveto műveit ugyancsak Blandrata juttatta Dávid kezéhez s e könyvekkel, s az azokban levő tanokkal terjedt egy új hit, melyet Erdélyben még nem ismertek: az unitárizmus...

Blandrata és Dávid gondoskodott arról, hogy a könnyen hajló fejedelem Kálvin egyházának privilégiumokat adjon. Így a fejedelem a sacramentariusok census cathedraticusát elengedte, míg a lutheristáktól beszédette azt, hasonlóképpen a katolikusoktól is.

... Heltai eközben lenyomatá Bonfiniusból *Mátyás király historiáját*, latin nyelven...

8. §. Az 1565-ik év nevezetes a magyarországi egyháztörténetben: ekkor kezd az unitárizmus eszmei evolúciója kibontakozni. Dávid összetűzve Károli Péterrel, kijelenté: Deus Pater est aeterna mens. Óriási kavargás keletkezett e kijelentésből. Károli odahagyva kolozsvári iskoláját, sietett értesíteni Meliust Dávidnak ez „új tévelygéséről”. Ez új tanért Dávidot akkor valóban vádolhatták, hiszen a kortársak előtt nem volt elég tiszta az események evolúciójának perspektívája.

Miként fogadá ez újításokat Kolozsvár? A közgyűlési jegyzőkönyvek a legteljesebben mutatják. A február 6-iki bejegyzés a következő: Látja a város, hogy a papok és prédikátorok vetélkedése s egymás ellen való prédikálása mily rettenetes botrányt okoz, mely mindinkább kimegy a nép közé, a minek eltávoztatására az ország meghatározta, hogy a plébános (Dávid

F.) hívassék gyűlésbe s komolyan intessék meg, hogy szűnjenek meg az egymás ellen való prédikálástól, csak azt hirdessék, a mi Isten egyházának hasznára s gyarapodására van és nem okoz botránkozást... Végezték továbbá, hogy szóljanak Gáspár (Heltai) és Titus Mihály uraknak és a plébános úrnak is (Dávid F.), és tartsák meg őket prédikálás végett eddigi fizetésökkel... Május 4-én a plébános kérésére ismét végezték, hogy Mihály prédikátort és a többi szász prédikátorokat is a király előtt tett hitvallásban és megegyezésben tartsák meg és biztosítsák; de hagyják meg nekik, hogy a plébános úrnak a tartozó tiszteletet adják meg s egyik a másikat a szószékről ne vagdalja. Június 8-án végezték: a marosvásárhelyi zsinaton a szentháromságról végzett artikulusokban a város megismerte, hogy abban Isten tiszta és igaz tudománya tanítottatik, melyekbe a fejedelem is nemcsak beleegyezett, de ki is nyomatta és kiadatta. Akarják tehát, hogy ezek tartalma szerint legyen közöttük a tanítás. Titus Mihály és Heltai Gáspár urakat a polgár urak innen ne küldjék el, ne is engedjék elmenni, de hivatalukban tartsák meg, Mindazonáltal minthogy a felsőbbeknek és a nyilvános superintendenseknek a többi papok és Isten szolgálói az Isten tudományában és igazságában engedelmeskedni tartoznak: ezokáért Mihály úr és a többiek által a plébános úrnak méltósága szerint engedelmeséget és tiszteletet tartoznak mutatni és az artikulusok ellen ne prédikáljanak, de legyenek csöndesen. Június 11-én ismét határozzák, hogy a száz-férfiak mind a plébánost, mind a prédikátorokat hívassák be s szép szóval serkentsék, hogy egymás közt békében legyenek, egyik a másikat beszédben ne vagdalja s a senatorok, minél jobban lehet, velök egyezzenek meg s tartsák meg őket prédikálás végett; ne okozzanak a városnak és ő felségének több gondot.

Gáspár prédikátor pedig nem érezvén önmagában elég erőt az idők emez új viharának elviselésére, nem volt hajlandó az egyháznak továbbra is felajánlani szolgálatát. Megtört, vén ember lett már belőle, ki nyugalom után vágyódott. Nem is igen foglalkozott közügyekkel többé s bár fájó szívvel, könnyes szemmel nézte az életerős Dávid gátat nem ismerő kitartását, méla rezignációval vonult félre, mint a mesék öreg daruja, helyet adván a fiataloknak. De hogy mégis legyen mivel eltölteni napjait, hozzálát a *Biblia második részének* lefordításához. Kór és betegség között munkált, hogy megvalósíthassa ifjúságának ideálját. Semmi sem tükrözi vissza jobban ekkori lelki világát e fordítás előszavánál: „Lefordítám e könyvet - úgymond - nem igen fennen járó (fenőgető) és megékesített beszédekkel, hanem együgyű és parasztképen, de mindazonáltal jó lelkiismerettel. Mert a szent léleknek akaratját és értelmét minden tehetséggel megkerestem és azt megtalálván, együgyű beszédekkel a szent írásnak lineája szerint el rendeztem, megtartván annak szokását és tulajdonságát. Használni akarok az én selejtes munkámmal az úr népének. Ha megcsalatkozom: nincs mit tennem, mert a mi nálam vagyon, ő adta; ha többet adott volna, tovább mehetnék benne. De miérthogy nem adott többet, evvel kell megelégednem, és igen jó néven veszem ő szent felségétől. Te pedig, keresztyén atyámfia, kérjed a mi kegyes atyánkat, legyen kegyelmes hozzám és minden bűneimet megbocsássa; és immár vénségemben ne hagyjon, legyen velem, vezéreljen, hogy életemnek és hivatalomnak a vége is legyen ő szent fölségének tisztességére, énnekem pedig veled egyetemben, örök üdvösségemre. Ha imádsággal megsegítesz és az úr életemnek idejét még valamennyire meghosszabbítja, meglátod, hogy hasznodra való szép és emellett szent dolgokat kezdek kiadni.” Aláírva: Heltai Gáspár, a kolozsvári szentegyháznak szegény szolgálója.

Heltai e fáradtságos munkában még jobban megtört. Szemmel láthatólag öregbedett, de élt s mert sarkalta célgondolata, hozzálát munkájának folytatásához. Mielőtt erről szólanánk, méltassuk pár szóval bibliafordítását, mely csonkán, befejezetlenül maradt. A cél, melyet fordításával szolgálni akart, nemes volt, a kivitelben azonban gyarló. A sokféle alak, mely meggátlá azt, hogy egészé lehessen összefűzni a kiadásokat, alkalmatlanná tette a Heltai editiót templomi használatra. A hitváltoztatás következtében sem a lutheriek, sem a kálvinisták nem acceptálták

az összes partitúrákat. Hiában a munka értéke, a fordítás szépsége, a nagytudású készség, egy felekezet sem vallotta magáénak a collectiot.

Mi a mai irodalmi kritika ítélete e fordításokról? Az alanyi és tárgyias ragozás elvétele és egy-egy germanizmus késő vénségében is elárulja Heltainak szász származását; mindazonáltal kiváló stíltehetsége, az erős, velős kifejezések, a népies fordulatok, sőt a költői dictio iránti érzéke majdnem minden kortársánál méltóbbá tették a bibliának magyar tolmácsolására. A fordítás természetesen nem mindenütt egyöntetű, mert többen osztoztak a munkában; általában az ótestamentumot jobban sikerült megszólaltatnia, mint az újszövetséget; különösen kínos látni, mint vergődik Szent Pál leveleinek symbolikus vonatkozásai, dogmatikus fejtegetései között, holott a történeti könyvekben elbeszélő stílusa nemcsak világos, hanem kedves, a zsoltárokból pedig sokhelyt a költői hangot is eltalálja. Általában Heltai, ha nem is tudatos és tudós műfordító, mindenesetre szerencsés utánzó, a ki bibliájának nem egy sajátosságával múlja felül fordítótársait.

Melius Juhász Péter részben pótlandó a Heltai-collectio hiányát, 1565-ben kiadta Jób könyvét magyar nyelven. A teljes biblia azonban Heltai halála után jelent meg Károli Gáspár fáradozásából. A vizsolyi biblia előljáró beszéde ekképpen szól a magyar bibliáról: „Nem tudom, ha a prédikátorokat vádoljam-e, vagy a fejedelmeket? Bizony Heltai Gáspár munkája és a Melius Péteré bizonyosságot tesz arról, hogy találtattak volna olyak azelőtt is, kik a munkát nem restellték volna, ha a fejedelmek arra gondot viseltek volna... A fejedelmek még csak arra sem viseltek gondot, hogy a magyar nemzetségnek sok szép nagy dolgainak vagy cselekedeteinek históriáját megírátták volna!”

Mesék

Nisard La Fontaineről szólván, a mesének kitűnő pszichológiai jellemzését adja. Kiemeli, mi vonatkozás van a gyermekkor és a mese között, megmutatja, mi ad értéket az öreg korban a fabuláknak s az eredmény, mire vizsgálódásai után eljut, a következő: „A gyermekek ismereteik szerzése végett szeretik a meséket, fölismerik bennük az eb szokásait, mellyel játszanak, a macskáéit, melyet megtépásznak, az egéréit, melytől félnek s az egész baromfiudvarét, ahol jobban érzik magukat, mint az iskolában. Nagy örömeiket lelik az apró drámákban, melyekben e személyek szerepelnek; a gyöngé részére állanak az erőssel szemben, pártját fogják a szerénynek a kevély, az ártatlannak a vétkes ellenében. Így alakul meg bennük az igazság első fogalma. A felserdült ifjúság már nem szereti a mesés könyveket, inkább olvassa a híres csábítókat, kik csalódásba ringatják, elhithetve, hogy mindenre képesek, mit csak akarnak, hogy erejük határtalan s életük kifogyhatatlan. Megöregedve s végére jutva az élet meséjének, a meseíró segít összeszedni emlékeinket. Visszaidézi életünket, az örömeik képével újra fölmelegít, a bánatot a múltnak hagyva.”

Ám Nisard La Fontaine meséiből vonja le a mese általános tulajdonságait. A mese, szerinte, külön irodalmi műfaj, melynek megvan történelmi, esztétikai és etikai jelentősége. A XVI. század meséiben ezek közül alig található valamelyik. „Hogyan kell valamely tárgyat vagy műfajt saját természetéből kifejteni: azt a XVI. század meseírói nem tudják. Meséikben az állatok nem a maguk jellemében vannak feltüntetve, még fajaikra s alakjukra is alig van kellő tekintet fordítva. Madárnak olyasmit tulajdonítanak, ami csak négylábúra illik; apró állattal olyat tételnek, amire a legnagyobbnak ereje és termete kívántatik. Az emberekhez való hasonlatosságaik sem szokásaikból vannak levonva. Legtöbbször a költő nem is ruházza fel őket semmi különös sajátsággal s a természetrajznak nincs hozzájuk semmi köze; az akkori emberek jelennek meg állatnevek alatt. S e meséknek morálja is csak helyiérdekű, mert személyeik párt-emberek. Az egyház mellett vagy ellen fognak pártot, rendesen ellene. Ez állatbőrök alól a skolasztikusok kandikálnak ki.”

Itt már benne vagyunk Heltai fabuláinak jellemzésében. Igazában nem is az ő meséiben, hiszen Heltai csak fordító. E megjegyzések első sorban Steinhöwel meséire vonatkoznak. Luther maga is nagyrabecsülte az aesopusi meséket, melyek - szerinte - igen alkalmasak arra, hogy a mindennapi élet ügyes-bajos dolgaiban eligazítsák az embert; moráljuk erkölcsös s a szívek, lelkek nemesítését célozzák. Ezért nemcsak ajánlta kortársainak Phaedrúst és Aesopust, hanem maga is hozzájárult azok átdolgozásához, „mert a Steinhöwel Henrik fordítását (1480 körül), melyet jól ismert, gyalázatosnak tartotta s híveit óvta attól, - nem egészen alaptalanul, mert Steinhöwel a humanisták (elsősorban Poggio) facetiáiból sok sikamlós és frivol történetet vett föl mesegyűjteményébe.” Steinhöwel fordítása nyers, durva, döcögős, de van benne kézzelfogható tartalom, érdekes, izgató helyzet s a történetek főleg a pápai udvart, a barátokat s azok pártfogóit érintették. A durva ízlésű és erkölcsi tekintetben is igen hanyatlott kor előszeretettel olvasta e sikamlós és érzéki tárgyú történeteket, milyeneket különösen a kóbor és erkölcsi dolgokban féktelenül fölvilágosodott humanisták produkáltak. Igen jellemző a német reformáció történetére, hogy a mikor jobbjai a lelki szabadság nagy vívmányának kiküzdésén fáradoztak, az írástudó osztály ilyen népkönyvek olvasásával foglalkozott.

Kétségtelen, hogy Heltai külföldön jártában ismerkedett meg Steinhöwel meséivel s mert ismerte kora szokásait, ízlését, már akkor gondolt annak lefordítására. Nem tudjuk, ki fordította Salamon és Markalf történetét s a gyanításnál több adatunk sincs e föltevés megerősítésére, azonban az az elmés, sok helyen valóban frappáns helyzet, mi e fabulákban oly

gyakran található, mintha sejtetné, hogy egy kéz fordítása mindkettő; de sejteti egyszersmind azt is, hogy a magyar szépprózai irodalom a XVI. században hasonlóan Európa más nemzeteinek irodalmához: ily népkönyvekben volt képviselve.

Heltai meséi kora igazságtalanságainak kommentárral kísért gyűjteménye. Sokszor csak azért ír, fordít valamely fabulát, mert jól esik az igazságnak bármely formájára gondolnia. Füt, fát, csecsemőt, daliát, öreget, aggot megszólaltat. Az állatok csak úgy sziporkáztatják bölcsességüket, mint Salamon király. Hihetetlen események történnek: a sima víz tükörében tenger viharzása verődik vissza, az oroszlán összecimborál az agárral, a tolvaj a kutyákkal, az agg ló agg agár társaságát keresi, a szamár az oroszlánt, a macska a rókát köszönti - mind csak azért, hogy egyikök törbe ejtéséből a másik tanulságot vonhasson le. Heltai szívesen teszi ezt, hiszen meséi korrajzok.

Legszívesebben a gazdagok, a hatalmasok dölyfét csúfolja, hiszen magának is azokkal volt legtöbb kellemetlensége. Mesét mond a rókáról, a szamárról és az oroszlánról s a mint vége a mesének, ott az értelme, a leszűrődött igazság: „...Mert hatalmasok ellen nincs orvosság. A magabíró dúrok nem gondolnak sem törvénnyel, sem tisztességgel.” Ám, azért mindenkinek van gyöngye oldala: az oroszlán törbe esik, ha hatalmas sörényét édig magasztalják; a kis egér fürgeségére, a fekete holló hangjára büszke. Hanem minden nap elmúlik a tegnapi, az idő eljárt az egykor gögös hatalmasok tehetetlenül hevernek a földön s nem lesz ki megsirassa, eltemesse; miként a haldokló oroszlánt, megrugdadják. Ám, azért hiú ember volna, ki úgy gondolkodnék, hogy a gebét illeti úri hintó. Meg vagyon írva, hogy ki-ki addig nyújtózkodjék csupán, meddig takarója ér, különben úgy jár, mint a szamár, mely utánozni akarva a kutya hízelgését, ráugrott gazdájára. Az úr ellenben - megijedvén a kemény patáktól - előhivatá szolgáit s azok szörnyűségesen elverték a szamarat.

Legszebb, legjobb a békés egyetértés. A gazdag segítsen bajban szenvedő szegény társán, a szegény pedig legyen érte háládatos. „Ne utáljad a szegény nyavalyást, hanem légy engedelmes és kegyes hozzája.” Igaz, hogy kevés az, ki meg van elégedve sorsával, de csengjen fülünkbe az igazság: nem minden jó, a mi jónak tetszik.

Az élet galád utaitól őrizkedni kell, minden igaz jószág mellett ott áll a komondor s ha az orv hitvány szándékkal akarná másnak keresményét eltulajdonítani, gondoljon rá, hogy a komondor egyetlen szavára előjön a gazda s ő veszve van.

A hányi-vetiség sem válik az ember díszére. Egyszer egy szamár a hegy tetején ordítani kezdett. Az erdő vadjai megijedve a hangtól, nem tudva, hogy kitől jön az, elfutának. A szamár ekkor büszkén mondá a mellette lévő oroszlánnak: látod, mily nagy a tekintélyem! Az oroszlán pedig válaszolt: „Nem csoda ez énnekem, hogy elfutnak, mert oly rettenetes szavad vagyon, hogy azt meghallván, enmagam is elfutottam volna, ha nem tudtam volna már azelőtt, hogy szamár vagy.”

A család kebelében rend és béke legyen, melyet megtörni senkinek sem áll jogában. Összeomolhatik azonban a béke önmagától is, ha nem igaz úton szerzett; a gazdag, ki ördöggel cimborál, utóbb maga is ördöggé lesz.

A rest kéz megszégyeníti, az úr áldása térszen gazdaggá. Ora et seduo labora, sic habebis multa bona! A munkában is erődnek felette semmit ne kezdj. „Ha valakit látsz, ki jeles és csodálatos dolgokat cselekszik, ne légy te majom természetű, hogy mindjártást kövessed.”

Szeressed az igazmondást s az igazságot önmagaddal szemben is. A hazugság soha nincsen szégyen és kár nélkül.

Éppen azért, mert az eltévelyedés rossz útra ragadja az embereket, nem kell hinni mindenkinek. A szívbeli barátság vajmi ritka az emberek között. „Annak utána arra tanít e fábulák, hogy ki-ki minden ő maga lásson dolgához és másra ne bízsa, mert ottan megcsalatozik. Másnak nem fáj a te károd. Bizony nem gondol véle, mert nem övé.”

A mi Heltai meséinek vizsgálásakor első tekintetre szemünkbe ötlük, az a politikai és morális felfogás, melyet hiába keresünk a XVI. század legkiválóbb theologusainál. A fabulák végére függesztett tanulság messzire eltér Steinhöwel szövegéből folyó tanulástól; emitt életbölcseesség, leszűrődött élettapasztalat van, mi annál érdekesebb, mert ez axiómák a XVI. század magyar társadalmi viszonyainak értékjelzői.

Ha van alapja meséiben Heltai erkölcsi és politikai felfogásának, úgy az a következő: „Minden ember megelégedjék azzal, a mit az Isten az ő jóvoltából adott neki; és nagy gazdagságra ne siessen. Mert a nagy gazdagság mellett vagyon félelem. Nyilván a szegény a gazdag és nyugalomban élő: úgy, ha Istenfélő.” (X. F. É.) A társadalmi rend megkívánja, hogy a szegény és gazdag egymást kölcsönösen megbecsülje. „Mert egyik a másikkal jó.” (XI. F. É.)

Heltai előszeretettel állítja szembe a szegényeket a gazdagokkal s mindig arra a bibliai elvre concludál: „Jaj nektek gazdagok, mert elvesztitek a földön vigasztalásokat!... Jaj nektek, kik megteltetek, mert éhezni fogtok!” (Márk X: 23-25.) Jézusnál e gondolat természetes következménye volt erkölcsi világfelfogásának. Az ő reformja nem e földi világra vonatkozott, hanem az égire, melyet a földi társadalom ellentétének tekintett. Elveit az embernek Istenéhez való viszonya szabályozta. Az emberek kölcsönös szeretete is csak úgy érthető, hogy érdekeik őket egy harmadik lényhez fűzik, nem pedig közvetlenül és bezárólag egymáshoz. Sehol sincsen tisztábban kifejezve e gondolat, mint Máthénál VI: 24.): „Senki sem szolgálhat két úrnak; mert vagy az egyiket gyűlöli, a másikat szereti; vagy az egyikhez ragaszkodik, a másikat pedig megveti. Nem szolgálhattok Istennek is és a kincsnek is egyszerre.” Hogy Heltai e kérdésben jézusi alapon áll, a XVI. fabula értelme mutatja. Luther, ki szintén nyilatkozik a gazdagok és szegényekről, csodálatosan félremagyarázza e Jézusi elvet. A németországi nagy parasztlázadás alkalmával a parasztok azzal a kéréssel fordultak hozzá: lenne bíró az ő ügyeikben. Luther erre ekképen nyilatkozott: „Ti személyeiteket és javaitokat akarjátok föl szabadítani. Ti hatalomra és a föld birtokára vágytok. Ti semmi igazságtalanságot sem akartok szenvedni. Az evangélium azonban nem törődik ezekkel a dolgokkal; szerinte a földi élet a szenvedésben, a jogtalanságban, a keresztben, a türelemben, az életnek és minden világi jónak megvetésében áll. Kínszenvedés és kínszenvedés! A kereszt és a kereszt! Ez az a törvény, melyet Krisztus hirdetett s a törvénynél nincs egyéb”.

Miért nem fogta Luther pártját a forrongó népnek? Kétségtelenül mély politikai oka van annak, mert „bármennyire rokonszenvet érdemel is a szegény ember, a XVI. századbeli német parasztlázadás, nem is nézve kegyetlenségeit, nem volt életrevaló mozgalom. Voltaképp a X. vagy XI. századi viszonyokat akarta megújítani, tönkretenni mindazt, mi azóta történt, igaz, hogy nagyobbára a parasztok kárára. A mi állami erő volt még Németországban, az mind a parasztok ellen fordult, úgy mint előbb a lovagok ellen”. Mégis úgy tetszik, hogy „Luther politikai tanait nem elvei határozták meg csupán, hanem érdekei és a körülmények. Hogy a reform művét végrehajthassa, csak a polgári hatalomra számíthatott. Ezért kellett azt neki védelmeznie egyrészt a nép, másrészt az egyház ellenében is. Ez utóbbi szempontból tekintve, Luther egyenes utódja a középkor ama nagy vitatkozóinak, kik a császárságot a pápaság ellen védelmezték, Danténak, Ockamnak s a páduai Marsiliusnak”.

Ha Luther gyűlöli a népet, Heltai ellenkezőleg, pártját fogja. „Ne bántsátok a szegényeket, mert én hozzám kiáltanak és én igen hamar meghallom a szegényeknek óhajtásait. Bosszút állok érettök.” (LIX. F. É.)

A XVI. században a jobbágyság szomorú helyzete ott kezdődik, a hol a Dózsa-féle parasztlázadást megtorlandó, a főnemesség törvényt ül a lázadók felett. Rettenetes a bosszú, mellyel az országos rendek a kínjaik miatt égbekiáltó parasztokat sújtották az 1514 októberi országgyűlésen. Nem vala hang, mely mérsékletre intsen és nem vala szív, mely együtt érezzen az elítélendővel, hiszen a bírásokodók mind károsultak. Verböczy, kinek kiváló jogi érzéke egyebekben bámulatos, ez alkalommal mintha megfélemedezett volna az emberi ösztönök legtermésesebbikéről, dühödt haragjában valósággal eltaposá törvénykönyvével a jobbagyokat. Vér és vér, elnyomatás és örökös szolgaság lett ezentúl osztályrészük; sőt a törvényhozás gondoskodott, hogy rettenetes gyötrellem legyen része a maradékoknak is, kik közül senki ne juthasson valamely tisztségre, hanem mint átkozott nemzetségből valók, örökös szolgaság és parasztság járma alá vetve viseljék gyászos büntetésüket. És hogy a becsületes munka utáni gyarapodástól is megfosztassanak, meghatározatott, hogy a parasztnak ura földjein azok örökségére nézve a munka bérén és jutalmán kívül semmi joga nincs, hanem az egész föld tulajdona a földesurat illeti.

Ez állapotok nem javultak Heltai életében sem, hiába volt Martinuzzi s János király minden intézkedése. Heltai meséiben többször említi György frátert s mindig a megvetés hangján, pedig - ha a meséknek határozott és egyirányú tendenciájuk van, Martinuzzi itt csak tiszteletet érdemel, hiszen „ő volt az, ki kezdettől fogva a jobbágyság szörnyű helyzetére irányozta János király figyelmét s reformokra sarkallta nem csupán emberbaráti érzelemből, hanem azért, hogy a munkások megnyerésével új erőt szerezzen az államnak és a honvédelemnek.” Ezzel szemben igaz tisztelettel emlékezik a fejedeleme, Melanchtonra; szóba hozza Grittit is, hogy felrója ravaszágát; szól a törökről is, kit a nagyurak pártoskodása hozott Budára s a míg ekképen emlékezik a történeti személyekre, nem feledkezik meg a korról sem s ebbeli apróságai szintén igen figyelemre méltók.

A népnek pedig mindez ellen nem lehetett szava; a kárhozatra jutott százezreknek hallgatniok kellett. Ha sebük fáj s jajgatni mertek, megkenték őket kígyófüvel, hogy kínjok tüze az égig lobbanjon csillapítóért. Jajgatni - mégis kellett. Ha az ember egy szóval is elmondhatja, mi fáj, e kimondott szó balszam a sebre. Szabadon beszélni nem szabad, elpusztulni titkos, néma sorvadással mi kín! Hát miért ne lehetne összeegyeztetni a fájó sóhajt a szabadsággal? Az emberi képzelet kísértél a határba, mezőre; ott felkeresi az oroszánt, medvét, rókát; komédiáztatja őket, aztán végül szájukba adja a lelkiismeret szavait. A fanatikus hatalom ezt nem érti. Míg a pap bünbocsátó ostyát, avagy úrvacsorát készít elő, addig a meggyónó nehéz szavakkal káromkodik s ha elejtett szava rossz helyre téved, s érte kérdőre vonatik, kész a mese: Még apámtól hallottam, ki gyermekkorában hallá nagyanyjától, hogy réges-régen gyűlésre gyűltek az állatok, mert nem tudták túrni az oroszán zsarnokságát... A képzelet aztán szötte tovább a fonalat: idővel az oroszán megöregedett, halálosan beteg lett s nem volt, ki elszálló lelkét felfogja; mindenki, kivel életében valami igazságtalanságot tett, megrugdalta. A mese ártatlanságában ki sem mert kételkedni. Tündérek helyett állatok szerepeltek, hogy a durvaságok szebben takartassanak a számár ordításával, a medve bőrével, az oroszán fogavicsorításával... Mintha a pogány ősök mithológiája újult volna meg állatvilágával s ez állatok köré szötte miszticizmussal. Az utókor már érti e meséket, melyeknek magva egy-egy mély igazság, filozófiai drága gyöngy. Érti és érzi!

Irodalomtörténetünk Heltainak e könyvét méltatta legbehatóbban. Toldy szerint az apológok rendszerint egész elbeszélésekké szélesednek ki s gyakran valóságos népmesék formáját veszik fel; elég bőven oktatnak, intenek s ez intéseknek szentírási helyekkel, példákkal és közmondásokkal adnak nyomtatékat: közmondásokkal, melyek a mesével folytonos benső viszonyban jelennek meg, a filozófusi bölcsességet úgy tüntetik fel, mint a közmondásokban megjelenő népbölcsesség testvérét. Beöthy így ír: Gyakran szerepelteti a meseíróknak általában két

kedves állatját, a rókát és farkast: amazt a ravaszság, ezt a hatalmaskodás képviselőjéül; tanulsága mindig az, hogy a furfang és erőszak szégyent vall az igazsággal, okossággal és összetartással szemben. Miként gyűlöli korának rókáit és farkasait! Heltai mint erkölcsbíró, egyike a legérdekesebb jelenségeknek régi irodalmunkban. Hozzá hasonló heveséggel, annyira egész lelkéből senki sem fogta pártul a szegénységet. A mesék stílusát Imre Lajos így méltatja: Nemcsak a nép szavaival él, hanem annak gondolkozásával, közmondásaival, párbeszédeiben használt kifejezéseivel, haragját vagy jókedvét mutató indulatszavaival. Igaz, hogy e népies szólásain néha érzik valami idegen íz; látszik, hogy nem született magyar ember írta: a szórend nem jó, vagy a szó alakja nem helyes, vagy a kifejezés nem úgy van használva, mint magyarosan használni kellene. De a beszédnek e tévedéseit sokszorosan felülmúlja az az igaz érzés, mellyel Heltai a magyar nép iránt viseltetik. Horváth Cyrill ekképp hasonlítja össze Pesthyt és Heltait: Pesthy és Heltai nem gyermekeknek írnak; az ő meséik azt várják, hogy olvassák őket és aztán elmélkedjenek rajtuk; az elbeszélő széppróza idejéről korán volna beszélni: még csak egyes gyér kísérletek vannak. Pesthy rövidségre, tömörségre törekszik, prózája világos, sőt korához képest elegáns, szűkszavú, háromsoros versekbe szorítja kivétel nélkül akadémikus affabulatióit; Heltai előadása szélesebb medret vág, művei néha egész novellákká bővülnek és jóízűen ontják a szót, a sok zamatú népies szólamot. Jellemzően mondták, hogy az állatok úgy beszélnek nála, mintha furfangos parasztok volnának.

Ily beható, sokoldalú kritika után az életírónak nem lehet szava.

Az unitarizmus Erdélyben

1. §. A magyar reformáció történetírói az 1566. és 67-ik évet olyannak szeretik feltüntetni, mely kizárólag Dávid és Melius személyes küzdelmeivel telt el s mivel e küzdelem az előbbinek diadalával végződött, e küzdelemből látják kicsírázni az unitarizmust. Nem fogadjuk el e nézetet két okból. Egyik az, hogy az unitarizmus sokkal inkább következménye volt a szellemi szabadság evolúciójának, semhogy azt külső erő beavatkozásától feltételezettnek kellene tartanunk; másik ok a Meliusnak tulajdonított nagy erő. Melius kétségen kívül kora egyik leghatalmasabb, legtalentumosabb embere volt. „Komolyan, világosan szól, ritkán színtelen vagy untató; de ízlése zordon, ereje durvasággal vegyül s az ótestamentum legsötétebb lapjaira emlékeztet. Van benne valami rideg, sőt visszataszító; volt esze, de ritkán tudott szeretni, olvadni, lelkesedni; az érzések közül inkább csak az ószövetség hatalmas, prófétai haragját érezte. A mi a kálvinizmusban tipikus, mind meg volt benne és nagy részben az ő hagyománya.” Amikor azonban elismerjük egyéni kiválóságát, nem feledjük a kort, melyben élt s nem a modort, mellyel harcolt s azt az ellenhatást, mely saját tanítványai részéről mesterük kíméletlensége miatt nem egyszer oly észrevehetőleg nyilatkozott.

... János Zsigmond 1566 őszén hazatérve Zimonyból, a szultán látogatásából, kimerülve a hosszas utazásban, megbetegedett. Az újév beköszöntével a fejedelem betegeskedése komolyabb mérvet öltött, környezete nem kevésbé aggódott életéért. Ő maga is jónak látta elkészülni a legrosszabbra. Végrendeletet csinált s annak egyik végrehajtójává Békést nevezte ki. Az államügyek vezetése teljesen Békés kezébe került, ki a vallásiakban nagy határon belül szabad kezet engedett Blandratának. Melius befolyása az erdélyi reformációra tehát redukálódott.

A nép újra kiesett a számításból. A töröktől való félelem, mely elsősorban a jobbágyokat fenyegeté, annyira imminens vala, hogy az 1568 január 6-iki tordai gyűlés formálisan hadfőlkelést rendelt el. A hitújítás dolga ekképen a középvagyonú osztályra hárult.

Melius látva, hogy az erdélyi reformáció fejlődése elé gátat vetni lehetetlen, védekezését az 1567 február 24-26. napjaira Debrecenbe összehívott zsinaton tette meg. Amit e napokon végezének, alapköve vala a magyar kálvinizmusnak. Ám, ekkor tűnt ki Melius jelleme is a maga valóságában. „Krisztus nem a harcolónak, hanem a győzőnek ítéli oda a jutalmat” - mondá Juhász s e kijelentése legérthetőbb magyarázata működésének. Ha mindaz, mi a debreceni hitvallásban szentesítve és e kánonokban javasolva van, életbe lép, akkor Magyarország oly véres barbárságba süllyed vissza, a mely példátlan a protestáns művelődés történetében. Szerencsére a fejedelem és Békés több tárgyilagossággal viseltettek az igazság iránt, semhogy Meliusék javaslatait fogantatosították volna, különben is figyelmüket a politikai konstelláció egészen lekötötte. Ugyanis 1566 szept. 6-án meghalt János Zsigmond reménysége és támasza: Szoliman; vele sírba szállott minden ígérete. A búsuló fejedelem önmagával kevésbé rendelkezett a fájdalom napjaiban s a kormányzás gondja egészen Békésre nehezedett. „Békésnek az új szultán uralkodása idején a törökbe vetett vérmes reményei csakhamar szétfoszlottak s jónak látta másfelé fordítani tekintetét tervei valószínűsítésére. Politikai vezéreszméjét, a nemzeti királyság helyreállítását, korántsem adta fel, sőt magasabbra emelte mint valaha; de nem a töröktől várta most már diadalra juttatását. Megvillantak gondolatában az eszmék, melyeknek egy emberöltő múlva Bocskay lón megtestesítője. Annak az összeesküvésnek, melynek emléke Dobó és Balassa nevéhez fűződik, mozgató szelleme Békés Gáspár volt.” E politikai eszközváltoztatás, az önálló nemzeti királyság visszaállítása s Békés Gáspárnak e célok megvalósítására fordított ereje, illetőleg azoknak ismerete nyújtja a magyarzatot az unitarizmus gyors terjedésének megértéséhez. A mily arányban nőtt a teljhatalmú Békés

gondja, ép oly mértékben jutott a lelkiek felett való kormányzás Dávid és Blandrata kezébe. Igyekeztek is élni hatalmukkal.

Az egykorú feljegyzések mutatják, hogy Kolozsvár, mely eddig feltétlenül hódolt Dávidéknak, most két pártra szakadt s e két párt hadat izent egymásnak. A zavargások kútfeje a közhiedelem szerint Dávid. Az 1568 febr. 6-iki városi tanács végzése szerint: „Mivel némelyek megátalkodott vakmerő elhatározásból a plébánost és követőit (Dávidékat) halállal fenyegették s azt mondogatták, hogy két pártra szakadnak és harcot indítanak ellene: a bíró azoknak, a kik ilyeneket hánytorgattak, járjon végére és büntesse meg.” E határozat, úgy látszik, Heltait is érintette, mint ez a március 11-iki végzésből látszik: „Nem akarván a város, hogy a templom isteni tisztelet és papi szent szolgálat nélkül maradjon, határozták, hogy még egyszer intsék meg Heltai Gáspár uramat prédikátori tiszte folytatására, a mit ha visszautasít, azonnal hívják Eppel János fiát. Azonban Titus urat is intsék meg, hogy ha meggyógyul, jöjjön vissza, ha nem gyógyul meg s nem jöhet, szóljanak a plébánosnak, hogy helyette rendeljen tudós prédikátort a magyaroknak, hasonlóképen káplánt.” Heltai, úgy látszik, ekkor nem követte Dávidot s tiszte folytatásától vonakodott, miért is jún. 17-én azt határozták, hogy a szenátorok szóljanak Gáspár úrral, hogy prédikáljon, ne szűnjék meg hivatalától.

2. §. A míg ekképen folyt az élet a városi tanácsban, az eklézsia értelmesebbjei kézről kézre adtak egy könyvet, melyben ilyen sorok valának találhatóak: „Ne hivatkozzanak Meliusék arra, hogy az ószövetség az Isten nevét Elohim szóval, az Eloah többes számával mintegy Isteneknek írja; a legnagyobb hittudósok, maga Kálvin is, erőszakosnak mondják ebből a Szentháromságra való következtetést. János evangéliumának első részére se mutassanak, hogy Krisztus teremtette a világot; ha az egész írást összevetjük, kitűnik, hogy az evangelista nem az első, a természeti világ, hanem a második, az erkölcsi világ megteremtését, a kereszténység megalapítását értette, Krisztust annak teremtőjéül mondta. Nem is nevezte magát Krisztus soha teremtőnek, Istennek, tanítványai sem nevezték így; előtte legkedvesebb név volt: Isten fia.” E könyv szerzője Dávid Ferenc. Az 1568 január elején Tordára összehívott országgyűlés pedig ekképp határozott: „A prédikátorok hirdessék mindenütt az evangéliomot, ki-ki az ő értelme szerint. A község ha venni akarja, jó; ha nem, senki rá ne kényszerítse, az ő lelke azon megnyugodván; de tarthasson olyan prédikátort, a kinek tanítása öneki tetszik. A religióért senki ne szidalmaztassék. Nem engedtetik meg senkinek, hogy a tanításáért bárkit is fogsággal vagy helyétől való megfosztással fenyegetsen; mert a hit Isten ajándéka, a hallásból leszen, mely hallás Isten igéje által vagyon.”

Tudjuk, hogy e törvény hozataláért a köszönet annak értelmi szerzőjét, Dávidot illeti; tudjuk, hogy a szabad vallásgyakorlat kimondásával Erdély Európa legszabadelvűbb országává emelkedett; egyszersmind érezzük azt is, minő óriásit bukott Juhász, mennyire összetörött minden terve. Melius nem tudott belenyugodni legyőzetésébe s Blandratát és Dávidot követőivel egyetemben vitára provokálta Szikszóra. Lehetetlen volt Dávidnak át nem látni Melius szándékát. Az egész katolikus világtól gyűlölt nevek, a sötét századok zsinatainak eretnekirtó határozataira való hivatkozás, Serveto megégettetésének kárörvendő felemlítése, Svendinek a szabad szó elnyomására s elfojtására, a papságnak ellenállásra ingerlése: óvó intés volt. A meghívásra Dávid azt felelte, amit a mese írója a medvebarlang előtt kifelé vezető nyom nem látásán megbotránkozott állatnak adott szájába: e lábnyomok visszarettenenek (vestigia terrent) - írja oly jellemzően Jakab Elek. Ám ha Melius mindenképen vitatkozni akar, jöjjön Tordára, maguk kezeskednek épsége felől. Juhász elfogadta a kihívást. Mielőtt azonban megérkezett volna, a fejedelem értesíté Dávidot, hogy „a fontos üggyhöz illő nagyobb tisztesség és méltóság tekintetéből” a vitát a székhelyen, Gyulafehérváron tartsák meg.

A vita előzményei s lefolyása sokkal ismeretesebb, semhogy annak ismétlésére szükség volna. Immár három napja folyt a tanácskozás s a rabies theologorum már a végletekig fokozódott, midőn felszólal Heltai is, figyelmeztetvén Dávid Ferencet nézeteinek szabatosabb, rövidebb kifejezésére. Dávid azzal válaszolt, hogy Melius is hasonló bőbeszédűséggel szól. Heltai erre így replikázott: „Ha a te szavadra, Ferenc úr, meg is engedjük, hogy Melius rend nélkül és bőbeszédűleg adta elé a dolgot, nem illik, hogy példáját te is kövessed, sőt inkább mesternek kell magad bizonyítnod s a mit ő túl bőven és rendetlenül adott elő, helyes rendbe összevonnod, elrendezned és mindenre methodikailag felelned, hogy mind bölcsességed, mint tanításod köztetszést nyerjen.” Ennyi vala Heltai szerepe e nevezetes gyűlésen. Inkább hallgatott s eközben úgy járt, hogy Dávid ellenállhatatlan logikája annyira elragadta, hogy soha többé nem hitt a Szentháromságban. Hebler és Melius be sem várva a zsinat végét, távoznak. Miért? Ha ügyük diadalát érzik, csak nem futnak meg előle? E tény legerősebb bizonyíték Dávid Ferenc győzelme mellett. A hír hamar tudtára adta Kolozsvár népének, hogy a győzelem az ő papjaié. Ez öröm hallatára fellelkedett tömeg kivonult az érkezők elé s azokat ujjongva fogadta. Midőn az ováció nem akart lecsöndesedni, Dávid Ferenc a Tordai- és Belközép-utca szegletén egy kerek körül oly hatalmas beszédet tartott, hogy a nép őt s az ősz Heltait vállaira emelve vitte a piaci nagytemplomba, hol egy szívvel-lélekkel valamennyien áttértek az unitárius hitre. Ekkor jelenté ki Heltai is, hogy újra visszatér az igét hirdető a szószékre s prédikálja: „Egy az Isten”-t. Az ősz ember e kijelentése óriási hatású volt. Heltai példáját követték a többi szász prédikátorok is, míg a kálvinisták Magyarországra távoztak. „Mindkét nemzet prédikátorának - határozá a városi tanács - egyforma fizetése legyen s a plébános, amit neki fizetni köteles a város, egyenlőképen ossza meg.” E határozattal lett Kolozsvár igazi magyar város, szakítván a Szeben vidéki szászokkal, kik az új hitet elfogadni vonakodtak.

Mi vala természetesebb annál, hogy Meliusék a gyulafehérvári zsinat hangulatát, főleg pedig Dávid „eltévelyedését” a külföld egyetemeivel tudassák. Zanchi és Major nem is késtek a felelettel; responsiójuk azonban a harc menetén éppoly keveset változtatott, miként Melius haragja. Dávid mindezekre felelendő, az erdélyi papokat 1569 október 10-re a Nagyváradon tartandó zsinatra invitálta, míg a magyarországi lelkészeket maga a fejedelem hívta meg Pekri Gábor által. E zsinati meghívóban olvassuk, hogy az unitáriusok az ellenféltől gyakran bántalmaztatnak, vitára kényszerítetnek s mivel könyveiket az érdeklődők és érdekeltek valamennyien olvasni nem tudják, arra kéri őket Dávid, hogy a vitatkozás magyar nyelven történjék, a vitás kérdések terjesztessenek nyilvánosság elé s így jöjjön létre a közmegállapodás. Többszöri levélváltás után a kijelölt napra össze is gyűltek a vitatkozók Szent László templomába. A vitatkozás négy napon keresztül eredménytelen volt s döntő fordulatot csak az ötödik napon vett. Dávid felelve Meliusnak, lerontá annak érvelését Krisztus „láthatatlan és halhatatlan Istenségéről”. Syllogismusát éppen tovább akarta fűzni Dávid, mikor közbekiált Czeglédi György: Ha a kálvinisták feje, Melius, le is győzetik, a kálvinizmus sorsa ez által nem fog megrendülni.

Nagy csorba esett e kijelentéssel Juhász legyőzhetetlenségén, nagyobb, semhogy azt a sarjadzó kálvinista egyház meg ne érezte volna. Meliusnak gondoskodni kellett, hogy változzék vissza minden a régi alakra.

Megkezdődik hát a XVI. század egyik legnagyobb könyvpolémiája. Szegedi Kiss István az első tollharcos s a kálvinizmusnak alig volt pennaforogató embere, ki nem szólt a vitába. Károli Péter prédikációiban Dávidot, Basiliust és Heltait a leggyalázóbb kifejezésekkel illeti. Az unitáriusok három könyvvel feleltek e támadásokra. Egyiket Sommer János írta (Theses VIII de Deo Papano trino), másikat Dávid Ferenc (Könyvecske az igaz keresztényi keresztségről), a harmadikat Heltai Gáspár fordította Reginus Gonsalvus Montanus latin műve után. „Ezt a könyvet - írja Heltai a Háló előszavában - deák nyelven írták urunknak, a mi felséges

kegyelmes királyunknak; elolvastván, mikor látta az iszonyú dolgokat, melyeket a megtestesült ördög, a pápa Antikrisztus Hispániában és Olaszországban cselekedik az ő pilés csimaszi és hóhéri által: tetszett, hogy azt magyarra fordítsák s kinyomassák költséget is adván rá.” Egy az Isten, - írja a fordítás végén Heltai - nem három. Krisztus nem más, mint az egy élő igaz Istennek szent fia; a szentlélek nem egyéb Istennek mindenható erejénél, mely nyilatkozik először a teremtés, megtartás és igazgatásban; másodszor a Krisztusban.

Mire a Háló megjelent, az, kinek akarata folytán megjelent, meghalt. II. János, Erdély fejedelme, 1571 márc. 14-én, négy nappal a speyeri szerződést megerősítő okmányok kicserélése után megszűnt élni. Dávid s az újonnan alakult unitárius egyház fájalmához csak Békésé volt fogható. „Azokkal a könnyekkel, melyeket Erdélyől távozásakor urától búcsúzva hullatott, méltán sirathatta eljátszott szerencsáját is. Hatalma, mely ura kegyéhez, mint repkény a fához, volt növe, összeomlott.” Március 20-án a fejedelem halála még nem volt köztudomású, maga Békés is csak e hó 27-28-án értesülhetett arról. E titkolózásnak az volt oka, hogy Békésnek ellenében Somlyai Báthory Istvánnak megválasztását elő akarták készíteni.

János Zsigmondot május 23-án helyezték sírboltba. Temetése dísztelen, de egyszerűségében is megható volt. Síri beszédet Sommer János mondott felette, míg egy ország s egy hitfelekezet könnyezett. Másnap a rendek „alig valának együtt: íme minden további vita és szó nélkül kikiálták Báthory Istvánt vajdának”.

Az új fejedelem - buzgó katolikus - első intézkedése az volt, hogy udvarától minden unitáriust eltávolított. Dávidot Alesius váltotta fel. A csapások sora ezzel megkezdődött. 1571 szept. 17-én a megyesi zsinat kérésére Báthory elrendel, hogy ezentúl Erdélyben és a Magyarországhoz tartozó részekben a könyvnyomtatók bármely régi vagy új író legkisebb könyvét és írását is engedélye s beleegyezése nélkül, lefoglalás és minden javaik elvesztése büntetése alatt kinyomtatni, árulni és terjeszteni ne merjék; a főtisztviselők az ily engedély nélkül kiadott könyveket és írásokat bárhol s bárkinél megtalálják, az illetőnek javaival együtt lefoglalni, a büntetés két részét a fejedelemnek beküldeni, harmadát maguknak megtartani, ismerjék kötelességüknek.

Dávidot immár ártalmatlanná tették, most Heltai került sorra. A csöndes nyomdász munkásság íme rettegett félelme lett az új fejedelemnek s a sír szélén álló beteg Heltai veszedelem. E rendelet eltörlé János Zsigmondnak minden üdvös intézkedését, megfosztván a szót és írást az ő szabadságától. A lutheristák ujjongva fogadták e határozatot, örömük azonban nemsokára búra változott, mert észrevették, hogy e rendelet nekik is épp annyit árt.

Mínő iróniája a sorsnak, hogy Heltai éppen ez időtájt adta ki Verböczy István törvénykönyvét Veres Balázs 1565-iki editioja alapján.

Az emlékadatok újra megritkulnak, csak elvélve találunk néhányra. Kolozsvár az 1571 jul. 29-iki közgyűlésen a szabad serfözést a város kizárólagos jogának jelentette ki, jövedelmét a városi szegények javára rendelvén. Ugyanekkor megtiltották Heltai Gáspárnak, hogy eladás végett sert főzzön. A másik adat Heltai fizetéséről szól: 1569-ben újra meghivatván szolgálatra évi 50 firt fizetéssel, megfizettek belőle 25 firtot, elmaradt ugyanannyi. 1570. Heltai Gáspár szász prédikátornak régebbi s újabb fizetésében adatott 163 firt. 1571. ismét 90 firt. 1570. Heltai Gáspárnak kiadatott 2 véka búza 4 firtban.

Utolsó évei s halála. A krónika

1. §. Ama néhány évről, melyet Heltai élete végéig hol egészségben, hol betegségben leélt, nincs semmi tudósításunk. Eltűnik az emlékek sorából nemes, jóságos alakja s csak az űrt látjuk, melyet távozásával hagyott; csak a hiányt érezzük, melyet betiltott reformátorsága okozott. A szabad szó immáron elhalt s a gondolat, mely lerázva a cicomát, egyszerű, de igaz formában járult Istene elé, beleveszett a jezsuiták irtásába. Csak a képzelet varázsa idézheti elő a reformátorok alakjait, csak a fantázia hozza vissza e buzgó törekvésű, fáradtságot nem ismerő embereket. Mert nagy volt a harc, melyben küzdöttek. A reformáció, az óvilág fölött egy jobb kor hajnalhasadása, az ő munkájuk s a külső történet, melyet eddig vázoltunk, csak töredékes rajza annak a forradalomnak, melyet e szó, e fogalom takar: hitújítás. Ma, mikor tisztázták az eszmék, kevésbé értjük a XVI. századot; ma, midőn a vallásokat nem a részletkérdések tömkelege, hanem aszerint csoportosítjuk, hogy megvan-e bennük az isteni célgondolat, mely hívőjét munkás szeretetre tanítja, avagy nincsen: csodálkozunk a hitvitázók fáradhatatlanságán. Nehéz elmerülni küzdelmeik eszmei tartalmába, nehéz kihámozni a vezető szálát, mely vezette őket az általuk elképzelt tökéletesbülés felé. Ám kísérsük meg belátni a reformáció gondolatvilágába.

A reformáció eszmei evolúciója Jézus Krisztus személyének megismerésére törekedett s a hosszú küzdelmen keresztül, mely utolérhetetlenül ádáz szellemi harcot provokált, Isten és a szentháromság kérdése alig tűnedezik elő. A reformátorok helyesen érezték, hogy midőn hitük tisztázásáról van szó, disztingválni kell az eszmét attól, ki ez eszmét hüvelyéből kipattintá. E distinctiót azonban szorososan a szentírás betűi és értelme szerint hajtották végre. Miként az Apologia Fratrum Unitariorum írója mondá: „Mi az okokra nézve ezt a két fundamentomot vetettük a mi hitünkre néző dolgoknak bizonyos és csalhatatlan igazságának erősítésére, úgy mint az okos értelmet és a szentírást.” E határok között mozgott a XVI. század gondolatvilága.

Gondoljuk el: össze lehet-e egyeztetni a józan értelmet, mely az igazságot keresi, határjelzőkkel; van-e határa a szabad vizsgálódásnak? - -

Az orthodox Melius ragaszkodott a szentíráshoz s a józan ész csak annyiban respektálta, a mennyiben annak állításai a bibliából bizonyíthatók. Ez bizonyára nem lehetett a szellem felszabadulása. Hiszen akkor nem is az Istent, nem is a Jézus Krisztust, de a bibliát tartjuk „isteni bölcsességnek” s a szabad akarat, a szabad vizsgálódás mind csak arra való, hogy az apostolok meg nem apostolok által írott könyv bölcsességét igazolja. Merész logikával szólván, az isteni bölcsesség csak annyi, a mennyi a bibliában megtalálható. Mert ha több, Melius orthodoxyájával együtt elveszti jelentőségét. A gondolkozás ilyen eredménye ellen küzdött a szó és írás hatalmával Dávid és Heltai. Mondjuk-e mégis, hogy Meliusék álláspontja megokolatlan? Ellenkezőleg. A történelemben miként nincsen ugrás, akképpen nincsen ismétlődés sem. A keresztény világ a reformáció kibontakozásáig szent, minden dologban iránytadó könyvnek tartá a bibliát, mely „minden tudomány tárháza” volt. Nos, ha a reformátorok tényleg az emberiség felvilágosítására törekedtek, úgy újításukat is csak a meglevő határok között kezdhették. Eléggé nem méltányolhatjuk Luthernek, Kálvinnak s hazánkban Meliusnak ragaszkodását a bibliához. Csupán ezáltal törhették össze a katolicizmus misztikumát. Mikor az emberiség megismerte az adott formák között előbbeni hitének gyöngeségeit, léphetett fel az unitarizmus jelszavával: a hit Isten ajándéka. Tehát nem a bibliáé, nem Jézus Krisztusé. E mérhetetlen jelentőségű kijelentés csak úgy érthető igazán, ha ismerjük Heltai reformátori működését. Sohasem bizonyosodott be jobban, hogy a sajtó hatalom, mint Heltai példáján. Báthory István minden egyéb cselekedete előtt Heltai nyomdász-reformátorságát némitotta el s

bár sokat ártott a szellemi fölvilágosulásnak egyéb tetteivel, e megbocsáthatatlan tévedését a hitújítás történelme legszomorúbb, legfájdalmasabb emlékei közé jegyezte fel Clió.

2.§. Ez az élet immár csupa siralomvölgy. Pedig valamikor másként is volt, ama szép időkben! - Ez érzésből fakadt Heltai történetírói munkássága. A jelen nem igen érdekelte, a jövő kapuja előtte bezárva. Nem törődött Békés békétlenkedésével, nem Báthory kétszínű politikájával, melyről talán tudomása sem volt. 1574-et írának, mikor időtöltésül összeszedé Tinódi, Temesvári, Nagy Bánkai s Valkai néhány kedvelt énekét s Cancionale cím alatt nyilvánosság elé bocsátotta. Ez idétt történt, hogy a pestis Kolozsváron is elharapódzott. A halálos betegség Heltaira is elragadt. Lázás gyötrődése naponként kínozta a sír felé. Jóságos alakja búskomorra vált, dagadt szemöldei kitolták a homlokot rendes állásából s a véget jelentő ráncok mélyen bevésődtek arcába. Nem enyelgett többé szeretett családjával, nem vigasztalá a haldoklókat; magával tehetetlenné kezdett lenni. Még mielőtt elhagyta volna testi s lelki ereje, hozzákezdett Krónikájának kiadásához. A mit az egészséges Heltai nagyjában elkészített, a beteg csak darabosából tudta átsimítani. Az új évet nem érte meg, sokat zaklatott, elfáradt lelke pihenni tért. Szótlanul, béketúrón halt meg, nem hagyva maga után búsuló özvegy s hat árván kívül jó hírénél, becsületességénél egyebet. Emlékezete a hátramaradottak lelkében még élt, fia tisztességet is tudott szerezni a családnak. „Azonban az idők múltak, egy évtized porrá tevő a térítő hüvelyét és egy század sírjára borult, mint a vámpír s kiszívott belőle majd minden emléket.”

3.§. A könyv, mely Heltai fejfáját jelölé, korának legkedvesebb olvasmánya lett. Irodalmunk nem volt hálátlan e fordításért; Helmár Ágost, - Abafi Figyelőjének III. kötetében, Zsilinszky Mihály a Budapesti Szemlében kimerítőleg ismertették Bonfiniusnak e magyar nyelvű kiadását. Amaz kimutatta, mennyiben fordította; ez: mennyiben toldotta Bonfinius könyvét. Mert a Krónika nem eredeti alkotás, Heltai ereje ily nagy munkára nem lett volna elegendő, talán maga sem vágyott eredeti írására. Ha az irányt s módokat vizsgáljuk, melyeken e buzgó reformátor haladt, érteni fogjuk e kijelentést. A hitújítás korának csak gyakorlati emberre volt szüksége, hiszen a probléma, melyért küzdöttek, szintén gyakorlati. A mód, mely e térre vezetett: „irodalmilag hatni a nemzet zömére, hazai, illetőleg nemzeti nyelven szólani a néphez; fölmutatni az ősapák dicső tetteit s fogékonnyá tenni az utónemzedéket a jelenkor eszméinek fölfogására.” Miként a reformáció dogmatikája, úgy a XVI. század társadalmi élete is a múlt hagyományainak tiszteletén épült föl. A magyar nemzet kiváltképpen ragaszkodott a hagyományokhoz, hiszen múltja oly szép, kedves epizódokban annyira bővelkedő. Az emlékezet, az ének szállt szájról szájra, ki hozzátesz, ki megrövidíti; mert nincs olyan írás, melyből mindenki egyképpen tanulhatna meg a históriát. Heltai a történetírók közül csak Bonfiniust ismerte, Mátyás király finom ízlésű, kellemes előadású historikusát. 1565-ben ki is adta tőle a Mátyás korát tárgyaló nyolc könyvét. A kisebbek közül pedig Sambucust és Brodarichust. Pedig nemzetünk nem szűkölködött történeti iratokban. Hartvic-Arduin püspökön és Valteren kezdve Benczédi Székely Istvánig igen sok kísérletet tettek úgy a monografiák, mint az összefoglaló históriák terén. Mégis a pragmatikus történetírás Heltai után hosszú idő múlva kezdődött Bél, Bod, Pray és Katonával.

Ha van tudományág, úgy a nevezett az, a mely legjobban irányítatik a kor szellemétől. Az ítélőtehetség, mely befolyásolva van a mindennapi élettől, talán egy században sem vala annyira önálló, mint éppen a XVI.-ban. Ismerjük az okokat, melyek Kézait, Márkot és Anonimust írásra bírták; e rúgók mind kicsinyek a reformáció századáéhoz képest. Ott csak a honfiézés, a nemzeti eszme küzd a múlt hagyományaival; Heltaiék korában a nemzeti eszmétől támogatott szellemi szabadság száll szembe a római katolicizmus latinosításával. Szép volt a küzdés, melyben legjobbjaink vérezének, nemes a harc, melyet vívtak s értékes a gyümölcs, mely Heltai Krónikájában fennmaradt. Volt idő, midőn egyszerű históriai emlékek számították Bonfinius e magyar átdolgozását; volt idő, melyben a tudós világ határozott lenézéssel illette e naiv

elbeszélést. Ma - ma több történeti adattárnál, ma művelődéstörténeti korkép. Meglátható benne százada tudományossága, hiszen Heltai iskolamester is volt; kiolvasható belőle egy alakulófélben levő monda Hunyadi János eredetéről s a többi rész is mind mind: hú tükre a magyar nép akkori érzületének.

Heltai Krónikájának tárgyalási rendjében eltér forrásától s nem decas és liberek, hanem rövidebb fejezetekben királyok szerint - mesél. Minden király története külön apró részekre oszlik, melyeket a szöveggel szoros kapcsolatban levő oldaljegyzésekkel kísér. Az előbeszédben megjegyzi, hogy a könyvét nem kicsiny munkával szedte össze Bonfinius és egyéb történetírók írásaiból. S mikor Bonfiniusnak Mátyáshoz való viszonyát írja le, nem leplezi érzelmeit: „Mert ha Mátyás király oly bő fizetést nem tett volna és viaszfazékban és somfánál főzött volna, mint a mostani fejedelmek és urak, bizony egy csöpp krónikánk sem volna.” Mint Bonfinius, ő is beleolvastja a magyarok történetét az avarokéba, az előbbieket Nagy Károllyal harcoltatja és ezáltal s a fejedelem varázsszerű nagyságától elbűvölve, országának történetében ellenmondásokkal teljes zavart idéz elő, mely a magyarok igazi föllépésének idejéig tart.

Jókai Mór regényes történeti könyve megírásakor mindenkifelett Heltai Krónikájára támaszkodott. II. Endre s Béla herceg várkonyi találkozását a stiláris művészet oly hibátlanságával beszéli el, minőhöz foghatót XVI. századkori emlékeink között nem találunk. Az események sorában I. László alakja domborodik ki félszégével. Heltai itt határozott tendenciával dolgozott, megválasztatását a papság pressiójának s vesztegetéseinek tudja be; és valahányszor valamely elhatározás végrehajtására készíti, a papokat, mint gyámokat, állítja a vallásossága miatt önmagával tehetetlen király mögé. Minő ellentéte ez a László annak, kit előbbi krónikásaink rajzolának. I. László alakjára amott szükség volt, hogy a theologikus történetírás önállóbb alapra helyezkedjék, s ha keressük az átmenetet a legendáriumoktól a realisabb krónikákhoz, azt a legkeresztényibb, egyszersmind a legnemzetibb király élethistóriájában találjuk meg. A magyar fajra büszke Kézai Simon nagy erőt meríthetett az erős faji önérzetért méltó dicsérettel illethető krónikájának megírásához. Ez a László Heltainál a papság kezében levő gyöngé báb.

Bánk bán története drasztikus tragikumával ma is megindító; IV. Bélát elfogulatlanul ítéli meg, míg látszólagos, fájdalmas gyönyörrel beszél a tatárok dúlásáról s nem titkolja gondolatát: „Így fizeti meg Magyarország az ő hitetlen visszavonását és latorságát.”

III. Endre halálával nem kesergi el az Árpád-ház kihaltát, mert lelkében többre becsüli a Hunyadiakat, kikért nem egyszer igaz könnyeket hullat.

Közkeletű az a rokonszenv, mellyel Mátyást bemutatja; az adomák, melyek a legnépszerűbb királyról szólnak, jórészt Heltai Krónikájából indulának vándorútra.

Heltai önállósága II. Ulászló uralkodásának leírásánál kezdődik, hol vége szakad Bonfinius Decasainak. Forrásai hézagossága miatt e részt joggal tarthatjuk Heltai önálló munkájának. Igazságérzetének tudhatjuk be azt a határozott ellenszenvet, mely a Zápolyák ellen megnyilvánul. Mert ha helyenként kirívóan protestáns a Krónika, többször közelíti meg a pártatlanságot. Gyűlöli a hitszegést és pártoskodást, de édig magasztalja a hazaszeretetet.

Kétségtelen hibái mellett sok a kiválósága. Stílusa mindvégig a legélvezetesebb; elmékedésekben fukar, előadása természetes és egyszerű, menten minden cicomától. Mondatai legtöbbször rövidek és világosak; ismétlésbe ritkán esik, éppen ezért dialógusai kitűnőek, miként leírásai. Előszeretettel ragaszkodik kora pletykáihoz, de józansága ment a képtelenségektől.

E tulajdonai avatták igazi népkönyvvé, kellemes olvasmánnyá a Krónikát, mely megjelenése óta két kiadást ért.

-&-